

ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΡΑΧΡΗΣΤΟΣ

Διασχίζοντας το Αιγαίο:

Μεταναστευτικά ρεύματα από το Αιγαίο και τον ελλαδικό χώρο προς τα δυτικά παράλια της Μικράς Ασίας (18ος-αρχές 20ού αιώνα)

ΠΕΡΙΛΗΨΗ: Τα μεταναστευτικά ρεύματα που σημειώθηκαν από το Αιγαίο και τον ηπειρωτικό ελλαδικό χώρο με ιδιαίτερη ένταση κυρίως από τον 18ο αιώνα ως τις αρχές του 20ού, έφεραν στα δυτικά παράλια της Μικράς Ασίας μεγάλο μέρος του ελληνόφωνου πληθυσμού τους. Κατά την ίδια χρονική περίοδο παρατηρήθηκαν και μεμονωμένες μετακινήσεις προς την αντίθετη κατεύθυνση ως αποτέλεσμα πολεμικών αναταραχών. Η ύπαρξη των αμφίδρομων αυτών μετακινήσεων αναδεικνύει τόσο τον ρόλο του Αιγαίου ως γέφυρας ανάμεσα σε δύο στεριές, όσο και τον πολλαπλό ρόλο των νησιών του, τα οποία ως τμήματα αυτής της γέφυρας λειτούργησαν είτε ως ενδιάμεσοι σταθμοί στην πορεία των ανθρώπων από τον ηπειρωτικό ελλαδικό χώρο προς τη Μικρά Ασία και αντίστροφα είτε ως τελικοί χώροι εγκατάστασης μεταναστών και προσφύγων είτε, τέλος, ως τροφοδότες πληθυσμιακών εκροών που κατευθύνθηκαν προς τη Μικρά Ασία. Η μελέτη των μεταναστευτικών ρευμάτων βασίζεται σε νεότερες θεωρητικές προσεγγίσεις που δίνουν έμφαση στους μετανάστες ως υποκείμενα της δράσης και στρέφουν το ενδιαφέρον στη μελέτη της πορείας ζωής τους, των προσωπικών και οικογενειακών τους στρατηγικών και των μεταναστευτικών δικτύων. Τέλος, λαμβάνεται υπόψη η επίδραση της οργάνωσης του χώρου, καθώς και οικονομικών, πολιτισμικών και πολιτικών παραγόντων.

Λέξεις-κλειδιά: Μετανάστευση, προσφυγικές μετακινήσεις, ατομική πορεία ζωής, μεταναστευτικά δίκτυα, στρατηγικές, πρακτικές, Ελλάδα, Αιγαίο, Μικρά Ασία

Εισαγωγή

«Ο πατέρας του πατέρα μου, δηλαδή ο παππούς μου, ο Χρήστος Κατραμόπουλος, είχε γεννηθεί στη Βέροια της Μακεδονίας και, νέος είχε καταφύγει στη Σμύρνη...» (Κατραμόπουλος, 1994: 11). Με αυτά τα λόγια περιγράφει τη μετανάστευση του παππού του προς τη Σμύρνη ο Γιώργος Κατραμόπουλος, εμβληματική μορφή της κοινότητας των Σμυρνίων που εγκαταστάθηκαν στην Αττική μετά το 1922. Για τον Γιώργο Κατραμόπουλο, που ως πρόσφυγας πια, εγκατεστημένος στη Νέα Σμύρνη, ανασυνθέτει την ιστορία της «χαμένης του πατρίδας», η μετανάστευση του παππού του στη Σμύρνη ήταν αρκετή για να μετατρέψει τον ίδιο και την οικογένεια που δημιούργησε εκεί σε Σμυρνιούς. Το συγκεκριμένο παράδειγμα σε καμιά περίπτωση δεν μπορεί να χαρακτηριστεί περιθωριακό. Τα μεταναστευτικά ρεύματα που σημειώθηκαν από το Αιγαίο και τον ελλαδικό χώρο με ιδιαίτερη ένταση κυρίως από τον 18ο αιώνα ως τις αρχές του 20ού, έφεραν στα δυτικά παράλια της Μικράς Ασίας μεγάλο μέρος του ελληνόφωνου πληθυσμού τους.

Μια συνολική εικόνα αυτών των μεταναστευτικών ρευμάτων θα επιχειρήσουμε να παρουσιάσουμε στη συνέχεια. Αναπόφευκτες επομένως οι ομαδοποιήσεις των μεταναστευτικών κινήσεων με βάση τους τόπους καταγωγής των μεταναστών, την επαγγελματική τους εξειδίκευση κ.ο.κ., αλλά και η κατηγοριοποίησή τους με βάση πιο κλασικά ταξινομικά σχήματα, όπως αναγκαστικές και «ηθελημένες» μεταναστεύσεις, εποχικές και μόνιμες, αλλά και με βάση νεότερες θεωρήσεις που δίνουν έμφαση στους μετανάστες ως υποκείμενα της δράσης, μετατοπίζοντας το ενδιαφέρον στη μελέτη των στρατηγικών, ατομικών και οικογενειακών.

Οι συγκεκριμένες προσεγγίσεις ανανέωσαν πολλαπλά την έρευνα της μετανάστευσης, καθώς η δράση και οι στρατηγικές των μεταναστών συνδέθηκαν με τη μελέτη της ατομικής πορείας ζωής τους, τα μεταναστευτικά δίκτυα κ.ά. Εμπειριστατωμένη κριτική στα πιο παραδοσιακά, αυστηρά διχοτομικά συνήθως σχήματα κατάταξης των μεταναστευτικών ρευμάτων, όπως ηθελημένες – αναγκαστικές, περιοδικές – μόνιμες, άσκησαν οι συγγραφείς του συλλογικού τόμου (Lucassen και Lucassen, 1997). Από την υπόλοιπη, εκτενή διεθνή βιβλιογραφία που επιχειρεί να συνδέσει την έρευνα της μετανάστευσης με τις ατομικές πορείες ζωής των μεταναστών, τις στρατηγικές που αυτοί ακολουθούν και τα μεταναστευτικά δίκτυα εντός των οποίων λειτουργούν, αναφέρουμε ενδεικτικά τις ακόλουθες μελέτες: Στη θέση της μετανάστευσης στην ατομική πορεία ζωής των μεταναστών εστίασε η Leslie Page Moch (1992), η οποία υποστήριξε ότι αποτελεί σημείο καμπής στην ατομική πορεία ζωής των νέων επειδή τερματίζει εκείνη

την περίοδο της ζωής τους κατά την οποία είναι εξαρτημένοι από το πατρικό τους νοικοκυριό. Ο Michael Mitterauer (1986) ανέδειξε τη νεότητα ως μια κατεξοχήν περίοδο κινητικότητας στην ατομική πορεία ζωής των τεχνιτών και των οικιακών υπηρετών και έδειξε ότι υπάρχει θετικός συσχετισμός μεταξύ των αποστάσεων που διένυαν, της ηλικίας τους και των ευκαιριών καλύτερης επαγγελματικής απασχόλησης. Και βεβαίως, δεν παρέλειψε να συνδέσει τη μετανάστευση και με το κληρονομικό σύστημα. Η θέση της μετανάστευσης στην ατομική πορεία ζωής των δρώντων υποκειμένων απασχόλησε και τον Jan Kok (1997· 2004), ο οποίος έδειξε ότι τα ποσοστά μετανάστευσης των νέων είναι σαφώς υψηλότερα σε σύγκριση με εκείνα των υπολοίπων ηλικιών. Επίσης, υποστήριξε ότι η μετανάστευση σαφώς συνιστά σημαντική τομή στην πορεία ζωής των νέων, όμως η απόφαση κάποιου να μεταναστεύσει εντάσσεται περισσότερο στο πλαίσιο των οικογενειακών και λιγότερο των ατομικών στρατηγικών. Στην έννοια των στρατηγικών εστιάζει και η Hilde Bras (2003), με διαφοροποίηση επίσης μεταξύ των οικογενειακών από τις ατομικές. Οι πρώτες, όπως υποστηρίζει, έχουν ως κύριο στόχο την επιβίωση και, δευτερευόντως, τη μείωση του ρίσκου μέσω της μεγαλύτερης διαφοροποίησης των οικονομικών δραστηριοτήτων των μελών της αλλά και την επιδίωξη κοινωνικής ανόδου. Οι ατομικές στρατηγικές, από την άλλη, συνδέονται με την επιδίωξη καλύτερων αμοιβών, την ανεξαρτητοποίηση από το πατρικό νοικοκυριό και τη συμμετοχή στη ζωή της πόλης. Η Margie-Pierre Arrizabalaga (2005) μελέτησε τη μετανάστευση ως στάδιο της ατομικής πορείας ζωής και υποστήριξε ότι η απόφαση κάποιου να μεταναστεύσει δεν εξαρτάται μόνο από το κοινωνικοοικονομικό του στάτους και τις οικογενειακές στρατηγικές αλλά και από πολιτισμικούς παράγοντες, όπως το κληρονομικό σύστημα και το κοινωνικό φύλο των υποψήφιων μεταναστών, και, τέλος, από τις προσωπικές τους επιλογές. Διαπίστωσε αρκετά αυξημένη συχνότητα μετανάστευσης των γυναικών, οι οποίες όμως κατευθύνονταν σε κοντινότερους προορισμούς σε σύγκριση με τους άνδρες. Ο Ben Rogaly (2015), εστιάζοντας στον τρόπο πρόσληψης της γεωγραφικής κινητικότητας στη διάρκεια της ατομικής πορείας ζωής από τα ίδια τα υποκείμενα της δράσης, διαπίστωσε ότι υπάρχει μια εναλλαγή περιόδων κινητικότητας και περιόδων σταθερότητας στη διάρκεια της ατομικής πορείας ζωής των μεταναστών. Μάλιστα, όπως υποστήριξε, κινητικότητα και σταθερότητα είναι στενά διασυνδεδεμένες η μια με την άλλη και είναι δυνατόν ακόμα και να συνυπάρχουν χρονικά στη ζωή του κάθε μετανάστη.

Τη λειτουργία των συγγενικών δικτύων ως μέσου διευκόλυνσης της μετανάστευσης των νέων ανέδειξε η Tamara Hareven (1982), η οποία μας έδειξε ότι αυτοί κατευθύνονταν σε μέρη όπου είχαν ήδη εγκατασταθεί συγγενείς τους. Ο Laurence Fontaine (1998) τόνισε την ανάγκη μελέτης τόσο των οικογενειακών

δικτύων, όσο και της κατανομής της εξουσίας εντός των κοινοτήτων με αυξημένα ποσοστά μετανάστευσης. Επισημάνε επίσης ότι η μετανάστευση μπορεί να λειτουργήσει ως συμπληρωματική πηγή εισοδήματος σε κοινότητες μικροϊδιοκτητών. Στη λειτουργία όχι μόνο των οικογενειακών δικτύων αλλά και των εθνοτικών, εστίασε το ενδιαφέρον του ο Pien Versteegh (2000), ο οποίος ενέταξε τα παραπάνω στο πλαίσιο της μελέτης των στρατηγικών των μεταναστών. Όπως υποστήριξε η Simone Wegge (2008) τα δίκτυα διαδραματίζουν έναν πολύ σημαντικό ρόλο, αφού καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό τον τόπο εγκατάστασης, καθώς και τις πρακτικές των μεταναστών. Και βεβαίως και εκείνη συμπεριέλαβε στην ανάλυσή της το κληρονομικό σύστημα ως μια σημαντική παράμετρο. Ιδιαίτερο, μάλιστα, ενδιαφέρον έχει η επισήμανση ότι σε περιοχές όπου όλα τα παιδιά κληρονομούν μερίδιο από την οικογενειακή περιουσία, ο κατακερματισμός που επέρχεται μπορεί να ωθήσει κάποια από αυτά να αναζητήσουν αλλού την τύχη τους. Ιδιαίτερη έμφαση στη λειτουργία των συγγενικών, φιλικών και εθνοτικών δικτύων εντός των οποίων κινούνται οι μετανάστες έδωσαν και οι Sølvi Sogner και Jelle van Lottum (2007). Στην ίδια μελέτη όρισαν την επαγγελματική εξειδίκευση, τον κοινό τόπο κατοικίας και τον κοινό τόπο λατρείας ως απαραίτητα κριτήρια για την ύπαρξη μιας μεταναστευτικής κοινότητας¹ και διαπίστωσαν τη σημαντική επίδραση της απουσίας των ανδρών στη διεύρυνση των ρόλων που καλούνται να αναλάβουν οι σύζυγοί τους, τουλάχιστον κατά τη διάρκεια της απουσίας τους. Την επίδραση της περιοδικής μετανάστευσης των ανδρών στη διαμόρφωση των ρόλων των γυναικών στο πλαίσιο λειτουργίας του νοικοκυριού διαπίστωσε και η Rose Duroux (2001).

Την ανάγκη συμπερίληψης της παραμέτρου της τοπικότητας (*locality*) στη μελέτη των σχέσεων που οι μετανάστες αναπτύσσουν με τους τόπους καταγωγής τους επισήμανε η Ayşe Çağlar (2013). Αν και η έρευνά της αφορά το παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον των σύγχρονων πόλεων, τα συμπεράσματά της, τηρουμένων των αναλογιών, μπορούν να αποδειχθούν χρήσιμα και για παλαιότερες εποχές. Μας καλεί, λοιπόν, να μελετήσουμε τους μετανάστες όχι ως μια ξεχωριστή ομάδα αλλά ως δρώντα υποκείμενα που συμμετέχουν, ταυτόχρονα με τις άλλες ομάδες, στα τεκταινόμενα στον τόπο εγκατάστασής τους. Εξεταζόμενες υπό αυτό το πρί-

1. Η λειτουργία αυτών των κριτηρίων επιβεβαιώνεται και από μελέτες που εξετάζουν τις μεταναστεύσεις εμπόρων από την Οθωμανική Αυτοκρατορία προς τις χώρες των Αιγυπτίων από τον 18ο μέχρι τον 19ο αι. Οι μελέτες αυτές αναδεικνύουν επίσης και τον ρόλο των σχολείων, αλλά και την ανάγκη της διερεύνησης των πολιτισμικών ανταλλαγών μεταξύ των κοινοτήτων καταγωγής και εγκατάστασης των μεταναστών. Βλ. ενδεικτικά Katsiardi-Hering και Stassinopoulou (2011), Katsiardi-Hering (2012) και Μαντούβαλος (2012).

σμα, οι σχέσεις που οι μετανάστες αναπτύσσουν με τους τόπους καταγωγής τους και η ίδρυση σχετικών συλλόγων δεν θεωρούνται ως μια εγγενής και τελικά ανιστορική τάση όλων των μεταναστών, αλλά εξαρτώνται από τις κάθε είδους ανισότητες, οικονομικές, κοινωνικές, πολιτισμικές και πολιτικές, που διαμορφώνονται στους τόπους εγκατάστασης των μεταναστών αλλά και από τη δυνατότητά τους, από τη νέα τους πια θέση, να διαδραματίζουν δυναμικό ρόλο στην αναδιαμόρφωση των σχέσεων εξουσίας και εντός της κοινότητας καταγωγής τους.

Οι μεταναστεύσεις από τα νησιά του ανατολικού Αιγαίου

Αν εξαιρέσει κανείς τις πρώιμες μεταναστεύσεις, για τις οποίες άλλωστε δε διαθέτουμε πάντα επαρκή στοιχεία, η μετανάστευση από τα νησιά του ανατολικού Αιγαίου ήταν πλήρως ενταγμένη στις κανονικότητες της ατομικής πορείας ζωής των κατοίκων, ή τουλάχιστον κάποιων ομάδων του πληθυσμού. Τα κίνητρα ποικίλλουν, με σημαντικότερα τις εμπορικές δραστηριότητες που έφεραν σε επαφή τους κατοίκους των νησιών με την απέναντι ακτή, την εποχική ζήτηση εργατικών χεριών στη γεωργία και στη μεταποίηση, καθώς και την ανάγκη για εξειδικευμένους τεχνίτες. Αυτά τα επαγγελματικά πεδία πρόσφεραν συχνά οικονομική διέξοδο σε σημαντικές ομάδες του πληθυσμού, είτε αποτελούσαν γι' αυτές την κύρια είτε συμπληρωματική πηγή εισοδήματος. Και βεβαίως, η πολύ μικρή απόσταση από τα μικρασιατικά παράλια που αναμφισβήτητα διευκόλυνε την πρόσβαση των νησιωτών εκεί ίσως συνέβαλε και στην αυξημένη συχνότητα των εποχικών μετακινήσεων, ιδιαίτερα από τα μέσα του 19ου αιώνα κ.ε.

Έτσι, εποχική μετακίνηση εργατών και τεχνιτών από τη Λέσβο² και τη Λή-

2. Στις αρχές του 17ου αιώνα εργάτες από τη Λέσβο απασχολούνται ευκαιριακά στις εργασίες επισκευής του κάστρου της Φώκαιας. Την ίδια, επίσης, περίοδο τεχνίτες από το συγκεκριμένο νησί απασχολούνται σε κατασκευαστικά έργα της οθωμανικής διοίκησης τα οποία πραγματοποιούνται στην Κωνσταντινούπολη αλλά και σε άλλες πόλεις της Μικράς Ασίας (Faroqhi, 1984: 272). Οι στενές οικονομικές επαφές με τα απέναντι παράλια συνεχίζονται και στους επόμενους αιώνες και κορυφώνονται στο β' μισό του 19ου αιώνα, οπότε και παίρνουν τη μορφή κυρίως της εποχικής και σπανιότερα της μόνιμης εγκατάστασης. Γύρω στα 1900 ένα μεγάλο ποσοστό του ανδρικού πληθυσμού ορισμένων οικισμών της Λέσβου εγκαταλείπουν κατά την περίοδο της άνοιξης και του καλοκαιριού το νησί και κατευθύνονται κυρίως προς το Αϊβαλί και τη γύρω περιοχή αλλά και προς τη Σμύρνη, την Κωνσταντινούπολη και το Σεβδίκιοϊ, προκειμένου να εργαστούν ως αγροτικοί εργάτες ή τεχνίτες. Κοντά σε αυτούς θα πρέπει να συνυπολογίσουμε και εκείνους που ασχολούνταν με τη μεταποίηση του λαδιού σε σαπούνη και με την εμπορία του, και οι οποίοι κινούνταν σε ένα εμπορικό δίκτυο που περιλάμβανε τη Λέσβο, το Αϊβαλί και το Αδραμύτιο, την Κωνσταντινούπολη, τα διαμετακομιστικά κέντρα της Μαύρης Θάλασσας και την Αίγυπτο (Σταματογιαννοπούλου, 1994:

μνο³ σημειώνεται την περίοδο της άνοιξης και του καλοκαιριού, Χιώτες εποχικοί εργάτες χρησιμοποιήθηκαν κατά τις περιόδους σποράς και συγκομιδής από Οθωμανούς αξιωματούχους της περιοχής Αλατσάτων ήδη από τον 17ο αι.⁴, Σαμιώτες αγρότες πήγαιναν, τουλάχιστον κατά την περίοδο 1834-1912, στο βιλαέτι του Αϊδινίου ως ενοικιαστές κτημάτων με διάρκεια παραμονής συνήθως μικρότερη του ενός έτους (Μουτάφης, 1993: 167), αλλά και ακτήμονες, συνήθως, εποχικοί εργάτες έφταναν από τη Σάμο στην ίδια περιοχή την περίοδο του θερισμού (Μουτάφης, 1992: 170· Ζαφειρίου, 1955: 159-160).

Ήδη από τον 16ο αιώνα, μετά την υπαγωγή των Δωδεκανήσων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, οι κάτοικοί τους μετανάστευαν στη Μικρά Ασία, όπου είτε δραστηριοποιούνταν στον εμπορικό τομέα, κάτι που συνήθως προϋπέθετε μονιμότερη εγκατάσταση, είτε πρόσφεραν εποχική εργασία ως τεχνίτες και εργάτες γης. Σε αρκετές, μάλιστα, περιπτώσεις δημιουργήθηκαν εκεί και παροικίες Δωδεκανησίων. Πιο συγκεκριμένα, Συμιώτες απαντούν στην απέναντι ακτή, στους οικισμούς Σταδιά και Καράμακα (Κουτελάκης, 1986-87: 269), ενώ Ροδίτες από το χωριό Σιάννα είχαν εγκατασταθεί στο Βαϊνδίρι, στο Αϊδίνο και στο Πεντζίκι (Κουτελάκης, 1986-87: 269). Οι μετανάστευτικές ροές από τη Ρόδο προς τις μικρασιατικές ακτές διατηρήθηκαν σταθερές στην πορεία του χρόνου και ήταν αξιόλογες σε μέγεθος. Οι ασχολούμενοι με το εμπόριο κατευθύνονταν συνήθως προς τους οικισμούς Μαρμαρά, Μασκη, Αττάλεια, και Άδανα, ενώ οι φτωχοί καλλιεργητές γης, μετά το πέρας των αγροτικών εργασιών στο νησί τους, πήγαιναν στη Σμύρνη και άλλους οικισμούς του βιλαετίου του Αϊδινίου προς αναζήτηση εποχικής εργασίας (Παπαχριστοδούλου, 1994: 475· Σαβοριανάκης,

108 κ.ε.). Και, βεβαίως, δεν πρέπει να παραβλέπουμε το γεγονός ότι η ίδια η ίδρυση της πόλης του Αϊβαλιού, η οποία τοποθετείται χρονικά μεταξύ του 1570 και του 1580, αποδίδεται σε μετανάστες από τη Λέσβο (Καραμπλιάς, 1949: 26· Σακκάρης, 1920: 14).

3. Εποχική μετακίνηση εργατών από τη Λήμνο προς το Αϊβαλί μαρτυρείται κατά την περίοδο του θερισμού. Μάλιστα, μετά από έναν αριθμό ετήσια επαναλαμβανόμενων ταξιδιών κάποιοι αποφάσιζαν να εγκατασταθούν μόνιμα είτε στην πόλη του Αϊβαλιού είτε στα γύρω τσιφλίκια. Βλ. Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, Αρχείο Προφορικής Παράδοσης, Αιολίδα, περιφέρεια Αϊβαλιού, φακ. Α5, σελ. 1029, 1032.

4. Οι τοπικοί Οθωμανοί αξιωματούχοι, θέλοντας να επεκτείνουν τις καλλιεργούμενες εκτάσεις που είχαν στην κατοχή τους, άρχισαν να μετακαλούν αγρότες από τη Χίο για την καλλιέργεια των κτημάτων τους την εποχή της σποράς και της συγκομιδής. Σε επόμενη φάση, στην προσπάθειά τους να έχουν μόνιμο εργατικό δυναμικό για τα κτήματά τους, άρχισαν να παραχωρούν στους Χιώτες γεωργούς κτήματα αντί καταβολής τμήματος της παραγωγής. Έτσι, η αρχικά εποχική μετακίνηση κατέληξε να γίνει για κάποιους μόνιμη εγκατάσταση (Κλεάνθης, 1995: 183). Μάλιστα, ο Χατζήμπεης (1965: 215) αποδίδει την ίδρυση των Αλατσάτων σε αυτούς τους Χιώτες αγρότες.

χ.χ.: 41). Μετανάστες από το Καστελόριζο είχαν δημιουργήσει παροικίες στους οικισμούς Καλαμάκι, Αντίφελλο, Τρίστομο, Μύρα Λυκίας και Φοίνικα, απ' όπου στις αρχές του 20ού αιώνα μετέφεραν ξυλεία σε νησιά του Αιγαίου και σε λιμάνια της ανατολικής Μεσογείου (Βαρδαμίδης, 1948: 68, 72-73· Χατζηφώτης, 1982: 119). Σύμφωνα με την τοπική προφορική παράδοση, οι κάτοικοι της Τήλου κατευθύνονταν στους οικισμούς Κιρκιντζέ, Θείρα, Ντενιζλί, Κουσάντασι, Σταδιά, Αλικαρνασσό και Ναζλί. Οι πληροφορίες αυτές επιβεβαιώνονται και από εκείνες των γραπτών πηγών –κώδικες και έγγραφα– που χρονολογούνται στα τέλη του 19ου αιώνα. Πρόκειται κυρίως για εποχική μετακίνηση ξυλουργών, σιδεράδων και χτιστών, οι οποίοι μετακινούνταν μετά το πέρας των αγροτικών εργασιών στο νησί και έμεναν στη Μικρά Ασία κατά το χρονικό διάστημα μεταξύ των θρησκευτικών εορτών του αγίου Γεωργίου και του αγίου Δημητρίου. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον προκαλεί η ίδρυση το 1893 της Φιλοπτώχου Αδελφότητας Ναζλίου με σκοπό την οικονομική ενίσχυση των Τηλίων, οι οποίοι έφταναν εκεί έως ότου βρουν εργασία, καθώς και τη χορήγηση χαμηλότοκων δανείων προς τις εκκλησίες, τις κοινότητες και το μοναστήρι της ιδιαίτερης πατρίδας τους. Τόσο η ίδρυση της αδελφότητας όσο και κάποιες εγγραφές στο κατάστιχό της, φανερώνουν ότι μερικοί τουλάχιστον μετανάστες έμεναν για μεγαλύτερα διαστήματα στο Ναζλί και δεν ακολουθούσαν αυστηρά τον ετήσιο ρυθμό της μετακίνησης (Κουτελάκης, 1986-87: 270-273). Σύμφωνα, τέλος, με τις διαθέσιμες πληροφορίες, μάστορες από την Κω μετανάστευαν εποχικά στην απέναντι μικρασιατική ακτή κατά τον 18ο και τις αρχές του 19ου αιώνα (Σαβοριανάκης, 2000: 54).

Η ενασχόληση με συγκεκριμένες επαγγελματικές δραστηριότητες οδηγούσε συχνά σε μονιμότερη εγκατάσταση των μεταναστών στον τόπο υποδοχής. Έτσι, Χιώτες έμποροι, ήδη από τον 17ο, κυρίως όμως από τον 18ο αι. κ.ε., εγκαταστάθηκαν στη Σμύρνη και ασχολήθηκαν με το εμπόριο υφασμάτων και αποικιακών ειδών, με τη ναυτιλία αλλά και με χρηματοοικονομικές δραστηριότητες⁵.

Η πολύ στενή σχέση των νησιών του ανατολικού Αιγαίου με τις απέναντι μικρασιατικές ακτές, όπως αυτή αποτυπώνεται στον «λόγο» των ανθρώπων της εποχής, αναδεικνύεται με ιδιαίτερα εύγλωττο τρόπο στο ακόλουθο απόσπασμα από τον απολογισμό του μικρασιατικού συλλόγου «Ανατολή», το 1925, στο οποίο τα νησιά του ανατολικού Αιγαίου φτάνουν να θεωρούνται τμήματα της Μικράς Ασίας:

5. Ενώ οι ερευνητές συμφωνούν σχετικά με την αρχή της παρακμής της Χίου ως διεθνούς εμπορικού κέντρου, την οποία τοποθετούν στις πρώτες δεκαετίες του 17ου αιώνα, εκφράζουν διαφορετικές απόψεις σχετικά με τη μετανάστευση των Χίων εμπόρων στη Σμύρνη. Ο Daniel Goffman (1999: 92-93) την τοποθετεί στις αρχές, ενώ η Έλενα Φραγκάκη-Syrett (1995: 21) στα τέλη του 17ου αιώνα.

«Πρώτιστον και σπουδαιότατον κατώρθωμα του Συλλόγου υπήρξε τούτο, ότι τους κατοίκους των διαφόρων επαρχιών της Μ. Ασίας, διακρινομένους πρότερον εις Τραπεζουντίους, Καππαδόκας, Ικονιείς, Κυζικινούς, Προυσαείς, Σμυρναίους, Πισίδας, Ροδίους, Μιτυληναίους, Σαμίους κ.λ.π. ουδένα δε κοινόν προς αλλήλους σύνδεσμον αισθανομένους, κατώρθωσε να διδάξη αυτούς, ότι είναι τέκνα μίας και της αυτής πατρίδος, ενιαίας και αδιαιρέτου, της κοιτίδος του Ελληνισμού Μικράς Ασίας, να καλλιεργήση εν αυτοίς το αίσθημα της ενότητας και της αλληλεγγύης και να εμπνεύση αυτοίς υπερηφάνειαν επί τη κοινή προσηγορία “Μικρασιάται”» (Η τριακοπενταετής δράσις, 1925).

Οι μεταναστεύσεις από τις Κυκλάδες και άλλα νησιά του Αιγαίου

Η μετανάστευση ήταν ιδιαίτερα συχνό φαινόμενο όχι μόνο στο ανατολικό αλλά σε ολόκληρο το Αιγαίο και εξυπηρετούσε διττό στόχο: αφενός ελάφρυνε δημογραφικά τις νησιωτικές κοινότητες, διοχετεύοντας αλλού ένα μέρος του πληθυσμού τους, αφετέρου επέτρεπε τον προσπορισμό πρόσθετων εισοδημάτων που ενίσχυαν τον οικογενειακό προϋπολογισμό⁶. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν τα νησιά των Κυκλάδων και μάλιστα από πολύ νωρίς, αφού οι πρώτες πληροφορίες για μεταναστεύσεις Κυκλαδιτών προς τα δυτικά παράλια της Μικράς Ασίας, και κυρίως προς την ευρύτερη περιοχή της Σμύρνης, εντοπίζονται στις αρχές του 17ου αιώνα, πυκνώνουν όμως από τον 18ο αιώνα κ.ε. (Slot, 1982: 269). Οι ήδη υπάρχουσες εμπορικές επαφές, όπως στην περίπτωση της Μυκόνου, η ναυτιλία της οποίας εξυπηρετούσε το εμπόριο της Πελοποννήσου με τα μικρασιατικά παράλια (Σφυρόερας, 1963: 171), και η ζήτηση για επαγγέλματα στα οποία οι Κυκλαδίτες είχαν εξειδικευτεί, συντέλεσαν επίσης στην πυκνωση του μεταναστευτικού ρεύματος. Εδώ θα πρέπει να προστεθεί και το κληρονομικό σύστημα που δεν απέκλειε κάποιο από τα παιδιά και των δύο φύλων από τη μεταβίβαση της οικογενειακής περιουσίας, γεγονός το οποίο δημιουργούσε σημαντικό κατακερματισμό της έτσι κι αλλιώς μικρής λόγω της διαμόρφωσης του χώρου ακίνητης περιουσίας (Ζέη, 1994· Karachristos, 1998· Kasdagli, 1999). Έτσι καθιστούσε αναγκαία την αναζήτηση συμπληρωματικών εισοδημάτων, προκειμένου να εξασφαλιστεί η επιβίωση της οικογένειας.

Θρησκευτικοί, εκτός των άλλων, ήταν οι λόγοι που ώθησαν τους καθολικούς της Τήνου προς τη Σμύρνη, καθώς τα προνόμια που χορηγήθηκαν στους ορθόδοξους

6. Για μια ανάλογη περίπτωση ένταξης της μετανάστευσης μελών της οικογένειας στο πλαίσιο των οικονομικών στρατηγικών επιβίωσης της οικογένειας, τα υπόλοιπα μέλη της οποίας παρέμεναν στον τόπο καταγωγής, βλ. Versteegh (2000: 125).

κατοίκους το 1715, μετά την υπαγωγή του νησιού στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, έφεραν τους καθολικούς σε υποδεέστερη θέση από οικονομική, εκκλησιαστική και πολιτική άποψη. Αρκετοί από τους τελευταίους κατευθύνθηκαν προς την Ιταλία, οι περισσότεροι όμως προς την Κωνσταντινούπολη και τη Σμύρνη (Γεωργαντόπουλος, 1889: 119· Σφυρόερας, 1963: 167). Βεβαίως, σε αυτούς προστέθηκαν σταδιακά και ορθόδοξοι συμπατριώτες τους για λόγους που έχουν ήδη αναφερθεί.

Η εγκατάσταση στον τόπο υποδοχής δε γινόταν ατομικά και μεμονωμένα. Οι Κυκλαδίτες συνήθιζαν να δημιουργούν παροικίες με βάση τον ιδιαίτερο τόπο καταγωγής τους. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση των Τηνιακών, οι οποίοι στο τέλος του 18ου αιώνα κατοικούσαν στη Σμύρνη, στο Τρίστρατο της Αγίας Φωτεινής, και ασκούσαν το επάγγελμα του τσαγκάρη. Ήταν μάλιστα οργανωμένοι σε συντεχνία. Σύμφωνα με στοιχεία της καταγραφής των Ελλήνων επαγγελματιών της Σμύρνης που ήταν ενταγμένοι στις διάφορες συντεχνίες της πόλης, και την οποία διενήργησε το εκεί Ελληνικό Προξενείο το 1835, οι Τηνιακοί κυριαρχούσαν επίσης και στη συντεχνία των μαρμαράδων (Καμηλάκης, 1998: 191). Πολλοί, άλλωστε, ήταν και οι μαρμαράδες, μια και η Τήνος αποτελούσε κέντρο μαρμαρογλυπτικής με εμβέλεια στα Βαλκάνια και στην Ανατολή. Από τα μέσα του 19ου αιώνα και μετά υπάρχουν περισσότερα στοιχεία για τη δράση των Τηνιακών μαρμαρογλυπτών στη Σμύρνη. Αυτοί χωρίζονται σε δύο κατηγορίες: σε εκείνους που πήγαιναν εκεί ευκαιριακά ή περιοδικά και έμεναν όσο διάστημα απαιτούνταν προκειμένου να εκτελέσουν τις εργασίες που είχαν αναλάβει, και σε εκείνους που εγκαταστάθηκαν στη Σμύρνη ανοίγοντας εργαστήρια. Οι τελευταίοι αναλάμβαναν εργασίες σε όλη τη Μικρά Ασία, στα νησιά του βορειοανατολικού Αιγαίου και τα Δωδεκάνησα. Διατηρούσαν επαφές με την Τήνο, από όπου αντλούσαν προσωπικό⁷ και μέρος της πρώτης ύλης από τα λατομεία της. Επαφές είχαν και με την Αθήνα, συμμετέχοντας σε εκθέσεις και στη γενικότερη τεχνική και καλλιτεχνική κίνηση. Κάποιοι, μάλιστα, από αυτούς επέβαλαν για τους εαυτούς τους τον τίτλο του γλύπτη, στο πλαίσιο του νεοκλασικισμού (Φλωράκης, 1998: 267-268)⁸. Γνωστή είναι και η συντεχνία

7. Η πρακτική της άντλησης προσωπικού από τον τόπο καταγωγής του μετανάστη, ιδιοκτήτη της εκάστοτε επιχείρησης, συνέβαλλε πιθανότατα στη δημιουργία ιεραρχημένων από πλευράς εξουσίας μεταναστευτικών δικτύων, τα οποία συνέδεαν πολλαπλά τον τόπο καταγωγής με τον τόπο εγκατάστασης των μεταναστών και ίσως αναπαρήγαν και ενίσχυαν ήδη υπάρχουσες στον τόπο καταγωγής δομές εξουσίας.

8. Βεβαίως, καθώς από την τρίτη δεκαετία του 19ου αιώνα κ.ε. οι μεταναστευτικές ροές από την Τήνο προς τη Σμύρνη αυξάνονται σημαντικά, συναντάμε και Τηνιακούς που δραστηριοποιούνταν σε μια πληθώρα επαγγελμάτων, χωρίς απαραίτητα να κυριαρχούν σε αυτά αριθμητικά και οργανωτικά: εργοστάσια ξυλουργικής, παραγωγής ποτών και βαλιτσών, σιδη-

των βουτσάδων⁹ της Σμύρνης, στην οποία κυριαρχούσαν οι Ναξιώτες (Κεφαλληνιάδης, 1988: 275-276· Σφυρόερας, 1963: 165-167). Τεχνίτες ήταν επίσης και πολλοί Μυκονιάτες και Κύθνιοι μετανάστες (Σφυρόερας, 1963: 169, 171-172). Σύμφωνα, τέλος, με τις υπάρχουσες πληροφορίες, Ναξιώτες μετανάστες εργάζονταν ως ψωμάδες στη Σμύρνη και ως χτίστες στο Αξάρι (Κεφαλληνιάδης, 1988: 275-276).

Τέλος, γυναίκες από την Τήνο, τη Σίφνο και τη Σέριφο εργάζονταν κυρίως ως υπηρέτριες και τροφοί. Όσον αφορά τη Σέριφο, πρόκειται για κορίτσια ηλικίας δώδεκα έως είκοσι ετών, τα οποία κατευθύνονταν προς τη Σμύρνη και άλλες περιοχές της Δυτικής Μικράς Ασίας (Γεωργαντόπουλος, 1889: 119· Ευαγγελίδης, 1909: 100-103· Καμηλάκης, 1998: 191· Σφυρόερας, 1963: 169, 172· Φλωράκης, 1998: 261).

Η ύπαρξη Κυκλαδιτών μεταναστών στη Σμύρνη συντέλεσε πολλαπλά και στην ανάπτυξη των εμπορικών σχέσεων μεταξύ των δύο περιοχών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το εμπόριο μεταξωτών καλτσών που κατασκευάζονταν από γυναίκες στην Τήνο και πωλούνταν από Τηνιακούς μετανάστες τόσο στη Σμύρνη όσο και σε άλλες πόλεις της Ανατολής (Σφυρόερας, 1963: 169).

Όσοι Κυκλαδίτες δραστηριοποιήθηκαν ως έμποροι και τεχνίτες ακολούθησαν αυτό το πρότυπο εγκατάστασης. Η εγκατάσταση των γεωργών, όμως, παρουσίασε μεγαλύτερο τοπικό εύρος, δυσχεραίνοντας έτσι την επαγγελματική και συλλογική οργάνωσή τους. Εδώ ανήκει η περίπτωση των γεωργών από την Κύθνο, τους οποίους βρίσκουμε εγκατεστημένους σε οικισμούς του βιλαετίου του Αϊδινίου (Σφυρόερας, 1963: 169) και των αμπελοργών από τη Νάξο. Στους τελευταίους, μάλιστα, αποδίδεται, σύμφωνα με την παράδοση, η ίδρυση του οικισμού των Βουρλών στην ευρύτερη περιοχή της Σμύρνης, όπου αργότερα εγκαταστάθηκαν και αρκετοί άλλοι Ναξιώτες (Σφυρόερας, 1963: 167· Μηλιώρης, 1957: 86 κ.ε.).

Ειδικά για τη Σμύρνη, οι διαθέσιμες πληροφορίες σχετικά με μετανάστες αφορούν το σύνολο σχεδόν των Κυκλάδων. Ήδη από τον 17ο αιώνα, κάτοικοι της Νάξου, της Τήνου, της Σεριφου, της Κύθνου, της Σίφνου και της Πάρου είχαν εγκατασταθεί εκεί. Τον 18ο αιώνα βρίσκουμε εγκατεστημένους Μυκονιάτες, Συριανούς και Σαντορινιούς. Επίσης, υπάρχουν ενδείξεις για μετανάστευση από την Αμοργό, την Κέα και την Άνδρο¹⁰. Η σημαντική πύκνωση του μετανα-

ρουργεία, ασφαλιστικά γραφεία, εκφορτωτικά γραφεία ευρωπαϊκών ατμόπλοιων, παντοπωλεία και καφενεία (Φλωράκης, 1998: 262-263).

9. Κατασκευαστές ξύλινων βαρελιών για την αποθήκευση κρασιού.

10. Βλ. Slot (1982: 269), καθώς και τις επιμέρους μελέτες που έχουν ήδη αναφερθεί για συγκεκριμένα κάθε φορά νησιά.

στευτικού ρεύματος από πολλές περιοχές του ελλαδικού χώρου προς το βιλαέτι του Αϊδινίου κατά τον 19ο αιώνα επηρέασε προφανώς, ποσοτικά τουλάχιστον, και τη μετανάστευση από τις Κυκλάδες. Η πύκνωση αυτή εντάσσεται στη γενικότερη τάση ενίσχυσης του μεταναστευτικού ρεύματος προς τα δυτικά παράλια της Μικράς Ασίας και συνδέεται αφενός με το ευνοϊκό πολιτικό κλίμα που δημιουργήθηκε στην Οθωμανική Αυτοκρατορία εξαιτίας των μεταρρυθμίσεων που εφαρμόστηκαν από τη δεκαετία του 1830 και μετά (Αναγνωστοπούλου, 1997: 110), αφετέρου με τη μεγάλη ανάπτυξη των αστικών κέντρων των δυτικών παραλίων, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα τη Σμύρνη. Κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα η Σμύρνη προσελκύει έναν υπολογίσιμο αριθμό μεταναστών που προέρχονται σε μεγάλο βαθμό από τα νησιά του Αιγαίου. Αυτοί καλούνται να καλύψουν τη συνεχώς αυξανόμενη ζήτηση για εργάτες στα εργοστάσια, κτίστες, σιδεράδες, κηπουρούς και μικρέμπορους. Όμως, οι ανάγκες για εργατικά χέρια σε κάποιες περιπτώσεις είναι αποκλειστικά έκτακτες. Έτσι, η έναρξη της κατασκευής της σιδηροδρομικής γραμμής Σμύρνης – Μαινεμένης – Μαγνησίας – Αξαρίου το 1856 δημιούργησε αυξημένη ζήτηση για τεχνίτες και εργάτες, η οποία καλύφθηκε σε μεγάλο βαθμό από κατοίκους των νησιών του Αιγαίου (Αναγνωστοπούλου, 1997: 202).

Η μετανάστευση από τις Κυκλάδες αφορούσε, όπως ήδη αναφέρθηκε, και τα δύο φύλα. Ωστόσο, αν επιχειρήσουμε μια τυπολογία της μετανάστευσης, ο πιο συχνός τύπος είναι αυτός του ανύπαντρου άνδρα μετανάστη. Κάποιοι από αυτούς παντρεύονταν στη Σμύρνη – κάποτε και με συντοπίτισσές τους – με αποτέλεσμα, συχνά να μένουν μόνιμα εκεί. Άλλοι, όμως, επέστρεφαν στους τόπους καταγωγής τους για να παντρευτούν. Αυτή η πρακτική είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία του τύπου του άνδρα μετανάστη του οποίου η οικογένεια παρέμενε στον χώρο προέλευσής του. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της Μυκόνου, όπου κατά το β' μισό του 18ου αιώνα τα τρία τέταρτα του πληθυσμού του νησιού ήταν γυναίκες (Σφυρόερας, 1963: 171). Σε αυτή την περίπτωση οι γυναίκες καλούνταν, προφανώς εκ των πραγμάτων, να αναλάβουν και ρόλους παραδοσιακά ανδρικούς, όπως εκείνος της διαχείρισης του νοικοκυριού. Ανάλογες εξελίξεις είναι γνωστές και από τη Σύρο (Karachristos, 1998). Τα παραπάνω έχουν αποτυπωθεί σε πολυάριθμα νοταριακά έγγραφα, που συντάχθηκαν τόσο στον χώρο υποδοχής όσο και στους χώρους προέλευσης των μεταναστών.

Οι δυνατότητες πρόσβασης στα αναπτυσσόμενα αστικά κέντρα των δυτικών παραλίων της Μικράς Ασίας, όπως αυτές καθορίζονταν από τα κοινωνικο-οικονομικά μέσα της εποχής, συνέβαλαν με τη σειρά τους όχι στη δημιουργία αλλά στην πύκνωση ήδη υπαρκτών μεταναστευτικών ρευμάτων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η περίπτωση των Κυθήρων που βρίσκονταν πάνω στη ρότα των αυστρι-

ακών ατιμόπλοιων, μέσω των οποίων συνδεόταν η Τεργέστη με τη Σμύρνη. Έτσι οι Κυθήριοι, που ήδη από το τελευταίο τέταρτο του 18ου αιώνα είχαν αρχίσει να μεταναστεύουν προς τη Σμύρνη, μπορούσαν πια να πραγματοποιούν αυτό το ταξίδι γρήγορα και με μεγαλύτερη ασφάλεια, αλλά και να διατηρούν πολύ πιο εύκολα πλέον στενότερες και συχνότερες επαφές με τον τόπο καταγωγής τους¹¹.

Η ευκολία πρόσβασης έδωσε ώθηση σε νέα επαγγέλματα και τεχνικές επικοινωνίας μεταξύ των τόπων προέλευσης και των τόπων εγκατάστασης των μεταναστών, τα οποία με τη σειρά τους ήρθαν να καθορίσουν και τον τρόπο μετακίνησης νέων μεταναστών προς έναν ήδη υπάρχοντα μεταναστευτικό προορισμό. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση των λεγόμενων «αμανατατζήδων» που μετακινούνταν σε σταθερή βάση μεταξύ Κυθήρων και Σμύρνης, μεταφέροντας δέματα και προϊόντα, και συνοδεύοντας επίδοξους μετανάστες, π.χ. νεαρές Κυθήριες που πήγαιναν στη Σμύρνη για να εργαστούν ως υπηρέτριες¹², όπως πληροφορούμαστε από το ακόλουθο απόσπασμα:

«Έχω ακούσει ότι μια γυναίκα εδώ την εδώσανε σ' έναν αμανατατζή, να το πάρει υπηρετριάκι στη Σμύρνη. Ένα κορίτσι, ας πούμε, δεκαπέντε χρονών. Το αναθέσανε, ξέρετε τι είναι ο αμανατατζής. Αυτός που μεταφέρει τα αμαγάτια, τα, έδινε εγώ, πάρε αυτό, τον πλήρωσε, να το δώσεις εις τον τάδε στη Σμύρνη. Στο δικό μου άνθρωπο [...] Λοιπόν. Αυτό το υπηρετριάκι το στείλανε στη Σμύρνη οι δικοί του. [...] Λοιπόν, αυτό το κοριτσάκι το πήρε ο αμανατατζής να το πάει στη Σμύρνη. Δεκαπέντε χρονά. Υπό την προστασίαν του. Δε μπορούσε να φύγει ο γονιός από δω, να το πάρει το παιδί, να το παραδώσει. Και το πήρε ο αμανατατζής. Ο οποίος αμανατατζής, το παιδάκι αυτό, το κορίτσι, λέει, δεν το παίρνω για τον εαυτό μου; Και την παντρεύτηκε την κοπελίτσα αυτή κι έκαμε και παιδιά και τα παιδιά αυτά τα λέγανε Τούρκους μετά. Ο Τούρκος. Ο Γιώργης, ο Τούρκος. Κι αυτήν τη λέγανε Τούρκαίνα. Επειδή έγινε στα μέρη της Ανατολής, ας πούμε, όλη αυτή η ιστορία»¹³.

11. Για τη μετανάστευση των Κυθηρίων στη Σμύρνη βλ. Karachristos και Warlas (2008: 380-385) όπου και περαιτέρω βιβλιογραφία και Μιχαλακάκη (2013: 33-72). Για την ατιμολογική σύνδεση Κυθήρων-Σμύρνης και την επίδραση που αυτή είχε στη μετανάστευση προς αυτόν τον προορισμό βλ. Κ.Λ., χρο. 5106, σ. 189, 238, 406, 419, 437 (Κύθηρα, συλλ. Μιχαήλ Βαρλάς και Ιωάννης Καραχρήστος, 2012).

12. Την πρακτική αυτή τη συναντάμε και σε άλλες περιοχές του ελλαδικού χώρου κατά τη διάρκεια της περιόδου από τον ύστερο 19ο αι. ως τον Μεσοπόλεμο (Hionidou, 2005: 484-Λιάκος, 1993: 407).

13. Κ.Λ., χρο. 5106, σ. 413-414 (Κύθηρα, συλλ. Μιχαήλ Βαρλάς και Ιωάννης Καραχρήστος, 2012).

Στην παγίωση των συνθηκών ασφάλειας συνέβαλαν και ορισμένα καίριας σημασίας πολιτικά γεγονότα. Έτσι, μετά τη λήξη της Ελληνικής Επανάστασης βελτιώθηκαν σημαντικά οι συνθήκες ασφάλειας των ταξιδιών στον χώρο του Αιγαίου. Ειδικά όμως όσον αφορά τα ταξίδια των Κυθηρίων προς τη Σμύρνη, αποφασιστικής σημασίας ήταν υπαγωγή του νησιού σε βρετανική διοίκηση, γεγονός που έδωσε στους Κυθήριους τη δυνατότητα να μετακινούνται πλέον με βρετανικά διαβατήρια. Αυτές οι αλλαγές είχαν ως αποτέλεσμα το 19% του ανδρικού πληθυσμού να βρίσκεται το 1844 εκτός του νησιού. Η σημαντική αυτή αύξηση των ποσοστών μετανάστευσης οδήγησε με τη σειρά της σε προσαρμογές των δημογραφικών, οικονομικών και πολιτισμικών πρακτικών που επικρατούσαν στο νησί: άνοδος της μέσης ηλικίας γάμου και για τα δύο φύλα, καθυστέρηση της διανομής της οικογενειακής περιουσίας από τους γονείς στα παιδιά και αύξηση των εκτεταμένων και των σύνθετων νοικοκυριών ((Hionidou, 2016: 54-55, 67).

Οι προσφυγικές μετακινήσεις

Θα κλείσουμε αυτή τη σύντομη επισκόπηση των μεταναστεύσεων με μια αναφορά στις μετακινήσεις προσφύγων αυτή την περίοδο. Η σημαντικότερη τέτοια μετακίνηση είναι αυτή που ακολούθησε τον Α΄ Ρωσοτουρκικό πόλεμο (1768-1774). Οι αναστατώσεις που προκλήθηκαν από τις πολεμικές επιχειρήσεις, και κυρίως από την εν πολλοίς ανεξέλεγκτη δράση άτακτων στρατιωτικών σωμάτων Αλβανών που βοήθησαν το οθωμανικό κράτος στην καταστολή των εξεγέρσεων των Ελληνορθοδόξων, οι οποίοι είχαν ταχθεί στο πλευρό των Ρώσων, ήταν η βασική αιτία που ώθησε σημαντικό μέρος του πληθυσμού να μεταναστεύσει. Το φαινόμενο πήρε μαζικές διαστάσεις ειδικά στην Πελοπόννησο, όπου διεξήχθησαν κατά κύριο λόγο οι πολεμικές επιχειρήσεις και η έκρυθμη κατάσταση διήρκεσε μέχρι το 1779, εξαιτίας της δράσης των άτακτων (Γριτσόπουλος, 1965: 386-388· Γριτσόπουλος, 1967: 141-143· Διαμαντόπουλος, 1938: 30· Μαμώνη, 1981: 215-217). Ο αριθμός των μεταναστών από αυτή την περιοχή υπολογίζεται στους 40.000 περίπου, από τους οποίους 20.000 πέρασαν στα δυτικά παράλια της Μικράς Ασίας¹⁴. Πρώτος σταθμός των Πελοποννησίων προσφύγων ήταν συχνά νησιά του Αιγαίου, από όπου κάποιοι συνέχιζαν την πορεία τους προς τα μικρασιατικά παράλια. Ενδεικτική είναι η περίπτωση 8.000 προσφύγων από την Αργολίδα

14. Σακελλαρίου (1978: 199). Άλλη εκτίμηση που ανεβάζει τον αριθμό των Πελοποννησίων που μετακινήθηκαν προς τη Μικρά Ασία στους 40.000 (Κοντογιάννης, 1903: 388) πρέπει να θεωρηθεί μάλλον υπερβολική.

και τη Μονεμβασία, οι οποίοι σε πρώτη φάση μεταφέρθηκαν στην Ύδρα. Τελικά, 7.000 από αυτούς πέρασαν στη Μικρά Ασία (Σακελλαρίου, 1978: 197-198). Τον ίδιο δρόμο ακολούθησαν και οικογένειες από τη Δημητσάνα και τη Ζάτουνα, οι οποίες σε πρώτη φάση είχαν καταφύγει στα ορεινά της Πελοποννήσου (Σακελλαρίου, 1978: 197-198). Αυτή την περίοδο παρατηρήθηκαν και μεταναστεύσεις από τη Θεσσαλία, τη Στερεά Ελλάδα και νησιά του Αιγαίου προς την ίδια κατεύθυνση.

Βαρύνοντας σημασίες για την προσέλευση και την υποδοχή των προσφύγων ήταν η πολιτική ισχυρών Οθωμανών τοπαρχών, κυρίως μελών της οικογένειας των Καραοσμάνογλου. Οι νέοι έποικοι προσλαμβάνονταν αρχικά ως καλλιεργητές ή ως βοσκοί, κάποιιο όμως από αυτούς κατόρθωσαν σταδιακά να γίνουν κάτοχοι κτημάτων. Οι προαναφερθέντες Οθωμανοί τοπάρχες φρόντιζαν για την ομαλή εγκατάσταση των νεοφερμένων, παρέχοντάς τους φορολογική ατέλεια για διάστημα δέκα ετών καθώς και το δικαίωμα να χτίσουν σπίτια και ναούς. Κατ' αυτό τον τρόπο δημιουργήθηκαν συμπαγείς πυρήνες ελληνόφωνων οικισμών στην ενδοχώρα. Πρόσφυγες όμως εγκαταστάθηκαν και σε πόλεις, Σμύρνη, Αίβαλι, Πέργαμο, Τσεσιμέ και Κασαμίτ (Γριτσόπουλος, 1965: 386· Κοντογιάννης, 1903: 385-390· Μαμώνη, 1981: 216-217· Σακελλαρίου, 1978: 197-198· Terzibasoglu, 2001: 54-55), όπου ασχολήθηκαν με το εμπόριο. Συχνά έδιναν στους νέους συνοικισμούς ονόματα που παρέπεμπαν στους τόπους καταγωγής τους. Έτσι π.χ., στο Αίβαλι ιδρύθηκε η συνοικία Μοραΐτικα ή Μοραΐτικος μαχαλάς (Μαμώνη, 1981: 216-217) και στα Βουρλά ο Μανιάτ Μαχαλάς, (συνοικία των Μανιατών) (Μηλιώρης, 1939: 435-436).

Όμως η πολιτική των Οθωμανών τοπαρχών δεν ήταν ο μοναδικός λόγος που οδήγησε στην επιλογή των συγκεκριμένων περιοχών από τους πρόσφυγες. Οι πρότερες εγκαταστάσεις στα δυτικά παράλια της Μικράς Ασίας μεταναστών από περιοχές της ηπειρωτικής Ελλάδας και των νησιών διευκόλυνε την επιλογή. Άλλωστε, και οι ίδιοι οι πρόσφυγες με τη σειρά τους αποτέλεσαν, έπειτα από κάποιο διάστημα, πόλο έλξης για άλλους μετανάστες που εγκαταστάθηκαν αργότερα στον ίδιο χώρο (Γριτσόπουλος, 1967: 142). Χαρακτηριστικό είναι το ακόλουθο απόσπασμα από επιστολή του Πελοποννήσιου στην καταγωγή πατριάρχη Γρηγορίου Ε', διακόνου τότε του μητροπολίτη Σμύρνης Προκοπίου, προς τον Μεθώνης Άνθιμο, με ημερομηνία 4/8/1776:

«Μόνον θεία παραχώρησις έγινε να ερημώση εκείνος ο τόπος, και καθημερινώς ξεμπαρκάρονται εδώ αναρίθμητοι συν γυναιζι και τέκνοις, και ευρίσκουν, δεσπότη μου, και την κυβέρνησίν τους. Ο άγιος Θεός εκεί τους ωργίσθη, αλλά εδώ τους ευσπλαχνίσθη· επειδή οι αγάδες της Ανατολής συνερίζονται ποίος να τους πρωτοπάρη εις τον τόπον των, και τους κτίζουν εκκλη-

σίας, τους φθιάνουν οσπήτια, χωρία ρωμαίικα χωριστά, με ασυδοσίαν, δέκα χρόνους δηλαδή, του χαρασίου. Όθεν οι δουλευτάδες κυβερνώνται με ετούτον τον τρόπον· οι δε λοιποί οπού είναι συνειθισμένοι εις αλισβερίσια, πηγαίνουν εις τας πολιτείας και κυβερνούν πολλά καλά. Είναι αρκεταίς φαμελίας από την πατρίδα μας· απεφάσισα δε και εγώ να φέρω τους συγγενείς μου εδώ, δηλαδή δύο αδελφάς και την μητέρα μου, οπού έχω, επειδή όλοι οι άλλοι είμεθα εδώ· να τας υπανδρεύσω με την ευχήν της με τίποτε συντοπιτάκια, να ησυχάσω πλέον» (Παπαδόπουλος και Αγγελόπουλος, 1866: 520-521)¹⁵.

Λόγω των πολεμικών γεγονότων, όμως, παρατηρήθηκαν και μετακινήσεις προσφύγων προς την αντίστροφη κατεύθυνση. Έτσι, μετά τη ναυμαχία του Τσεσμέ (1770) κάτοικοι της περιοχής, αναζητώντας μεγαλύτερη ασφάλεια, εγκαταστάθηκαν τελικά στα Ψαρά (Χατζήμπεης, 1961: 234-235).

Το επόμενο κύμα προσφυγικών μετακινήσεων από τα δυτικά παράλια της Μικράς Ασίας προς την κυρίως Ελλάδα προκλήθηκε από την Επανάσταση του 1821. Η αιτία που οδήγησε τους πληθυσμούς αυτούς να εγκαταλείψουν τις εστίες τους ήταν τα γεγονότα που ακολούθησαν την έναρξη της Επανάστασης, και κυρίως τα αντίποινα από την πλευρά των Οθωμανών. Από φόβο για την προσωπική του ασφάλεια, όπως αναφέρεται σε προξενική αναφορά της 3ης Μαΐου 1821 από τη Σμύρνη, σημαντικό μέρος του πληθυσμού επέλεξε τη φυγή (Clogg, 1972: 321). Τελικά, από τη Σμύρνη έφυγε μεγάλο μέρος του ελληνορθόδοξου πληθυσμού, γεγονός που είχε ιδιαίτερα αρνητικές συνέπειες στην εμπορική κίνηση της πόλης (Clogg, 1972: 321· Φραγκάκη-Syrett, 1995: 37-39), ενώ το Αϊβαλί εγκαταλείφθηκε ολοκληρωτικά μετά τα πολεμικά γεγονότα των αρχών του Ιουνίου 1821 που οδήγησαν στην καταστροφή της πόλης¹⁶.

15. Πέρα από τις σημαντικές πληροφορίες που μας παρέχει σχετικά με τις προσφυγικές μετακινήσεις, το απόσπασμα είναι χαρακτηριστικό και για έναν συγκεκριμένο τρόπο ερμηνείας της ιστορίας. Ο Γρηγόριος, ο οποίος βλέπει την ιστορία ως αποτέλεσμα της Θείας Πρόνοιας, περιγράφει τη μετακίνηση των Πελοποννησίων προσφύγων σε δύο στάδια: ξεκινά με το δραματικό και τραυματικό γεγονός της αναγκαστικής εγκατάλειψης του τόπου καταγωγής και κατοικίας τους, το οποίο το ερμηνεύει ως αποτέλεσμα της οργής του Θεού, για να καταλήξει στη θετική τελικά έκβαση αυτής της περιπέτειας που ολοκληρώθηκε με την εγκατάσταση των Πελοποννησίων προσφύγων στη Μικρά Ασία, και την οποία την ερμηνεύει ως το αποτέλεσμα της ευσπλαχνίας του Θεού για τα τιμωρημένα και ταλαιπωρημένα τέκνα του.

16. Σχετικά με την εγκατάλειψη της πόλης και την επιστροφή μέρους των κατοίκων μετά το 1827, γεγονός που οδήγησε στην επανίδρυσή της (Σακκάρης, 1920: 112 κ.ε· Καραμπλιάς, 1949: 226 κ.ε· Βακαλόπουλος, 1939: 8). Για τις σχετικές λαϊκές και λόγιες αφηγήσεις και την επίδρασή τους στη διαμόρφωση της συλλογικής μνήμης (Καραχρήστος, 2013).

Σύμφωνα με αρχεία του Υπουργείου Αστυνομίας, το 1825 βρίσκονταν στο Ναύπλιο Μικρασιάτες από το Αϊβαλί, τα Βουρλά, την Καισάρεια, τη Μαγνησία, τα Μοσχονήσια, την Πέργαμο, τη Σμύρνη, τις Παλαιές και τις Νέες Φώκαιες, με τη συντριπτική πλειονότητα των προσφύγων να κατάγεται από τη Σμύρνη και το Αϊβαλί (Αναστασιάδης, 1961: 116-19). Μαρτυρούνται επίσης μετακινήσεις πληθυσμών από το Κουσάντασι και χωριά της γύρω περιοχής, καθώς και από οικισμούς του εσωτερικού της Μικράς Ασίας και από τα νότια παράλια της, όπως η Άγκυρα, η Προύσα, η Πέργαμος και η Αττάλεια. Οι περισσότεροι πρόσφυγες από αυτές τις περιοχές κατέφυγαν σε πρώτη φάση στα Ψαρά και τη Σάμο. Όμως, αρκετοί Αϊβαλιώτες και Μοσχονήσιοι εγκαταστάθηκαν, κάποιοι και σε δεύτερη φάση, και σε άλλα νησιά του Αιγαίου, όπως η Τήνος, η Σκύρος, η Κέα, η Ύδρα, η Μύκονος, η Σαλαμίνα, η Αίγινα και φυσικά η Σύρος μετά την ίδρυση της Ερμούπολης (Βακαλόπουλος, 1939: 9-16). Πολλούς Σμυρνιούς πρόσφυγες βρίσκουμε επίσης εγκατεστημένους στην Τήνο και την Ύδρα (Βακαλόπουλος, 1939: 17).

Αλλά και η ίδια η εξέλιξη των πολεμικών γεγονότων έδωσε αφορμή για περιστασιακές αποδημίες. Έτσι, κάτοικοι του Τσεσμέ κατευθύνθηκαν προς τις Κυκλάδες, και κυρίως προς τη Σύρο, μετά την πυρπόληση της τουρκικής ναυαρχίδας από τον Κονάρη, το 1822 (Χατζήμπεης, 1961: 243)¹⁷.

Αποτέλεσμα των προαναφερθέντων μετακινήσεων ήταν ακόμα και η δημιουργία νέων οικισμών, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα την Ερμούπολη της Σύρου, όπου εγκαταστάθηκαν κατά κύριο λόγο Χιώτες και Ψαριανοί μετά την καταστροφή της Χίου και των Ψαρών το 1822 και το 1824 αντίστοιχα, και Μικρασιάτες, κυρίως Αϊβαλιώτες και Σμυρνιοί (Βακαλόπουλος, 1939: 68· Τραυλός και Κόκκου, 1980: 25).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι ανεπιτυχείς προσπάθειες ίδρυσης οικισμών για την εγκατάσταση των Μικρασιατών που είχαν καταφύγει στην επαναστατημένη Ελλάδα. Την 1η Μαΐου 1827 υποβλήθηκε στην Γ' Εθνοσυνέλευση αναφορά 283 προσφύγων με καταγωγή από τη Σμύρνη που είχαν συγκεντρωθεί στο Ναύπλιο και την Αθήνα, με την οποία ζητούσαν να τους επιτραπεί η συμμετοχή στις εργασίες της Εθνοσυνέλευσης μέσω αντιπροσώπου και, επίσης, να τους επιτραπεί να ιδρύσουν οικισμό, όπου θα συγκεντρώνονταν οι οικογένειες των Σμυρνιών προσφύγων. Με ψήφισμα της 5ης Μαΐου 1827 εγκρίθηκε μόνο το δεύτερο αίτημά τους. Ο οικισμός θα ιδρυόταν στην περιοχή του ισθμού της Κορίνθου (Βακαλόπουλος, 1939: 94-95). Επίσης την 1η Μαΐου 1827, υπο-

17. Κάποιοι από αυτούς επέστρεψαν μετά το 1829 (Χατζήμπεης, 1961: 244).

βλήθηκε στην Εθνοσυνέλευση πρόταση να επιτραπεί στους πρόσφυγες από το Αϊβαλί αλλά και στους υπόλοιπους Μικρασιάτες, οι πόλεις των οποίων είχαν καταστραφεί, να ιδρύσουν νέους οικισμούς και να εγκατασταθούν σε αυτούς. Πράγματι, η πρόταση έγινε δεκτή. Την 5η Μαΐου 1827 εκδόθηκε σχετική διακήρυξη με την οποία προσκαλούνταν στη χώρα όλοι οι Έλληνες που κατοικούσαν εκτός Ελλάδας, ώστε να συνεισφέρουν στην εθνική προσπάθεια. Σε όλους αυτούς παρέχονταν το δικαίωμα να χτίσουν ξεχωριστούς οικισμούς. Εκτιμάται ότι, εκτός των άλλων, η απόφαση στόχευε και στην ανακοπή του ρεύματος επιστροφής των απογοητευμένων προσφύγων, κυρίως των προερχόμενων από το Αϊβαλί, στους τόπους καταγωγής τους (Βακαλόπουλος, 1939: 95-96).

Τελικά όμως και οι δύο κινήσεις, των Σμυρνιτών και των Αϊβαλιωτών, απέτυχαν. Η άρνηση της Δ' Εθνοσυνέλευσης στις 16 Ιουλίου 1829 να επιτρέψει τη συμμετοχή εκπροσώπου των Αϊβαλιωτών και των Μοσχονησίων, οι οποίοι προηγουμένως είχαν συγκροτήσει και κοινοτικό σώμα (δημογεροντία) με έδρα την Ερμούπολη, έδωσε νέα ώθηση στην τάση των συγκεκριμένων προσφύγων για επιστροφή στους τόπους καταγωγής τους, η οποία είχε εκδηλωθεί ήδη από το 1824 (Βακαλόπουλος, 1939: 127-130).

Παρά τις προσπάθειες που καταβάλλονταν για την υποδοχή των προσφύγων, οι συνθήκες με τις οποίες βρέθηκαν αντιμέτωποι στην επαναστατημένη Ελλάδα δεν ήταν πάντα οι αναμενόμενες. Ωστόσο, αρκετοί έλαβαν ενεργό μέρος στην Επανάσταση και συνέβαλαν σημαντικά στη συγκρότηση του πρώτου πυρήνα του τακτικού στρατού (Αναστασιάδης, 120-121· Κερεσσετζή, 1981: 13· Σακκάρης, 1920: 122-126). Όσον αφορά τη μελέτη των μεταναστευτικών ρευμάτων από το Αιγαίο και τον ελλαδικό χώρο προς τα δυτικά παράλια της Μικράς Ασίας, αξίζει να επισημανθεί ότι ανάμεσα σε αυτούς τους πρόσφυγες βρίσκονταν και έποικοι που μόλις πριν από μερικές δεκαετίες είχαν φθάσει στη Μικρά Ασία, προερχόμενοι από την Πελοπόννησο (Μαμώνη, 1981: 220).

Παρατηρήθηκε, ωστόσο, και η αντίστροφη κίνηση, χωρίς όμως να πάρει μεγάλη έκταση. Πρόκειται για Πελοποννήσιους που κατέφυγαν στα δυτικά παράλια της Μικράς Ασίας μετά την εισβολή του Ιμπραήμ (Καραράς, 1962: 21, 45), μετακίνηση που μας θυμίζει αρκετά τις προγενέστερες προσφυγικές μετακινήσεις από την ίδια περιοχή προς τα δυτικά μικρασιατικά παράλια μετά τα Ορλωφικά. Επίσης, κάτοικοι της Χίου κατέφυγαν στα Αλάτσατα μετά την καταστολή της Επανάστασης στο νησί (Κλεάνθης, 1995: 183), προφανώς λόγω των στενών επαφών μεταξύ των δύο περιοχών που εν μέρει οφείλονταν και σε προγενέστερες μεταναστεύσεις Χίων στη συγκεκριμένη περιοχή.

Οι τελευταίες προσφυγικές μετακινήσεις που έλαβαν χώρα στο Αιγαίο χρονολογούνται στην ταραγμένη περίοδο από το 1911 ως το 1924. Αναγκαστικές

μετακινήσεις πληθυσμών παρατηρήθηκαν κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, όταν, σύμφωνα με στοιχεία των υπηρεσιών της «Ελληνικής Περιθάλψεως», 63.197 άτομα από περιοχές της Δυτικής Μικράς Ασίας κατέφυγαν στην Ελλάδα (Ανδριώτης, 1998: 34-35)¹⁸. Μετά τα τραγικά γεγονότα του 1922 και την αναγκαστική φυγή των Ελλήνων από τις πατρίδες τους, Μικρασιάτες πρόσφυγες περνούν στην Ελλάδα μέσω των νησιών του Αιγαίου¹⁹, πρακτική που είχε ήδη παρατηρηθεί τόσο σε προγενέστερες περιπτώσεις προσφυγικών μετακινήσεων όσο και σε περιπτώσεις εποχικών και μόνιμων μεταναστεύσεων. Σύμφωνα με επίσημες καταγραφές που χρονολογούνται στη δεκαετία του 1920, πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία ήταν εγκατεστημένοι, εκτός των άλλων, και σε πολλά νησιά του Αιγαίου, όπως η Λέσβος, η Λήμνος, η Χίος, οι Οινούσες, η Σάμος, η Θάσος, η Εύβοια, η Κρήτη, τα Ψαρά, η Ικαρία, η Σαμοθράκη, ο Άγιος Ευστράτιος και η Σύρος (Ανδριώτης, 1998: 52· Χιέταλα, χ.χ.). Ενδεικτικό των αμφίδρομων μετακινήσεων μεταξύ του ηπειρωτικού ελλαδικού χώρου και των νησιών του Αιγαίου προς και από τα δυτικά μικρασιατικά παράλια είναι το γεγονός ότι από εκεί καταγόταν η συντριπτική πλειονότητα των προσφύγων που έφθασαν στη Σύρο. Και μάλιστα, και εντός της συγκεκριμένης υποομάδας εκείνοι που προέρχονταν από τη Σμύρνη και την ευρύτερη περιοχή της – χώρους στους οποίους είχαν εγκατασταθεί παλιότερα πολλοί Κυκλαδίτες μετανάστες υπερτερούν σημαντικά έναντι των υπολοίπων (Χιέταλα, χ.χ.: 11-12). Βεβαίως, δεν επέλεξαν όλοι οι πρόσφυγες του 1922 να επιστρέψουν στους τόπους καταγωγής των ιδίων ή των οικογενειών τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι οι Κυθήριοι της Σμύρνης, από τους οποίους πολύ λίγοι επέλεξαν να επιστρέψουν στα Κύθηρα, ενώ οι περισσότεροι προτίμησαν τα μεγάλα αστικά κέντρα της Αθήνας και του Πειραιά για τη νέα τους εγκατάσταση (Karachristos και Warlas, 2008: 384-385· Βαρλάς και Καραχρήστος, 2009: 135).

18. Μέρος αυτών των προσφύγων επέστρεψαν στις εστίες τους μετά τη λήξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου (Ανδριώτης, 1998: 37-40).

19. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι για πολλούς Αϊβαλιώτες η Λέσβος αποτέλεσε τον πρώτο σταθμό της πορείας τους την Ελλάδα, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, Αρχείο Προφορικής Παράδοσης, Αιολίδα, Αϊβαλί, φακ. 1· επίσης, ότι από τους 28.312 Μικρασιάτες, προερχόμενους σε μεγάλο βαθμό από τη χερσόνησο της Ερυθραίας, που καταγράφονται στην απογραφή του 1923 στη Χίο και τις Οινούσες, το 1928 παραμένουν στον νομό Χίου μόλις 13.900, σύμφωνα με τα στοιχεία της αντίστοιχης απογραφής. Αξίζει επίσης να αναφερθεί ότι αρκετοί από τους πρόσφυγες που έφυγαν από εκεί κατευθύνθηκαν προς περιοχές της Πελοποννήσου και της Αττικής (Ανδριώτης, 1998: 50-51). Ως ενδιάμεσος σταθμός στην πορεία πολλών Μικρασιατών προς την ελληνική επικράτεια χρησιμοποιήθηκε και η Σύρος (Χιέταλα, χ.χ.: 12-14).

Μεταναστευτικά πρότυπα, δίκτυα και πρακτικές

Με την εξαίρεση των προσφυγικών μετακινήσεων, οι οποίες σε μεγάλο βαθμό ήρθαν να διαταράξουν με βίαιο τρόπο τις διαμορφωμένες κανονικότητες που ρύθμιζαν τη ζωή των ανθρώπων και τη λειτουργία των τοπικών κοινωνιών, οι υπόλοιπες μεταναστεύσεις ήταν ενταγμένες σε αυτές τις κανονικότητες. Με άλλα λόγια, για κάποιον που καταγόταν από αυτές τις περιοχές η πιθανότητα της μετανάστευσης ήταν μάλλον υψηλή, στο βαθμό βεβαίως που συνέτρεχαν και οι υπόλοιπες αιτίες οι οποίες αναφέρθηκαν πιο πάνω.

Από τη στιγμή που οι μεταναστεύσεις αυτές είχαν ενταχθεί στη συλλογική εμπειρία της τοπικής κοινωνίας ή της ευρύτερης περιοχής, αναπτύχθηκαν σταδιακά και οι πρακτικές εκείνες που επέτρεπαν την επεξεργασία της εμπειρίας της μετανάστευσης σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο, με στόχο να μην εξελιχθεί σε τραυματική εμπειρία που θα είχε αρνητικές συνέπειες για τα άτομα, για τις οικογένειές τους και για τις κοινωνίες των τόπων καταγωγής τους.

Μέσω, λοιπόν, των μεταναστευτικών δικτύων γινόταν προσπάθεια να εξασφαλιστεί η ομαλή μετάβαση των νέων μεταναστών στους τόπους υποδοχής, η εγκατάστασή τους εκεί και η εκπαίδευσή τους στα επαγγέλματα στα οποία είχαν ήδη εξειδικευτεί οι συντοπίτες τους²⁰. Η διατήρηση επαφών των μεταναστών με τα μέλη των οικογενειών τους που είχαν παραμείνει στον τόπο καταγωγής, είτε μιλάμε για τη σύζυγο και τα παιδιά τους είτε για τους γονείς τους, ήταν συχνά απαραίτητη για την οικονομική επιβίωση των τελευταίων και έπρεπε πάση θυσία να διατηρηθεί²¹.

Ανάλογη ήταν, άλλωστε, και η μόνιμη αγωνία των τοπικών κοινοτικών αξιωματούχων, τουλάχιστον καθ' όλη τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας, να διατηρήσουν την εύθραυστη ισορροπία μεταξύ μεταναστών και μόνιμων κατοίκων σε ένα επίπεδο που να επιτρέπει την ομαλή λειτουργία των τοπικών κοινο-

20. Παρόμοιες πρακτικές παρατηρήθηκαν και στην περίπτωση της μετανάστευσης από το εσωτερικό της Μικράς Ασίας προς τη Σμύρνη (Καραχρήστος, 2016). Ανάλογες πρακτικές όσον αφορά τη μετανάστευση από περιοχές των Βαλκανίων προς την Κωνσταντινούπολη κατά τη διάρκεια του 18ου αιώνα έχει διαπιστώσει η Suraiya Faroqhi (1998: 172, 180-181), η οποία επισήμανε και την επίδραση που είχε ο έλεγχος της έκδοσης αδειών εξάσκησης επαγγέλματος (*gedik*) στη συχνή επαγγελματική εξειδίκευση των μεταναστών ανάλογα με τον τόπο καταγωγής τους.

21. Εξαιρετικά εύγλωττο είναι το ακόλουθο, ανάλογο προς τις υπό μελέτη περιπτώσεις, παράδειγμα: οι Σύριοι που είχαν μεταναστεύσει στην Κωνσταντινούπολη κατά τη διάρκεια του 18ου αιώνα διατηρούσαν στενές επαφές με τον τόπο καταγωγής τους και, μάλιστα, αναλάμβαναν την πληρωμή ενός υπολογίσιμου μέρους της φορολογίας συγγενών τους που είχαν παραμείνει στο νησί (Καραχρήστος, 2004).

τήτων. Η πράξη όμως απέδειξε ότι ο επιθυμητός έλεγχος των μεταναστευτικών ροών δεν ήταν πάντα εύκολος. Όπως πληροφορούμαστε από σχετικό έγγραφο της «Συνέλευσης του Κοινού» της Άνω Σύρου, το 1723 ο μισός περίπου οικονομικά ενεργός πληθυσμός του νησιού βρισκόταν στην Κωνσταντινούπολη και τη Σμύρνη²². Δυσανάλογα υψηλό ήταν και το ποσοστό των ανδρών Μυκονιατών μεταναστών, αφού, σύμφωνα με διαθέσιμες πληροφορίες, κατά το β' μισό του 18ου αιώνα τα τρία τέταρτα του πληθυσμού του νησιού ήταν γυναίκες (Σφυρόερας, 1963: 171). Τέλος, ο αριθμός των Τηνιακών που είχαν εγκατασταθεί στη Σμύρνη ανερχόταν σε 1.303 το 1833, για να φτάσει τους 3.000 το 1870 (Σφυρόερας, 1963: 168).

Τα πολύ υψηλά ποσοστά μετανάστευσης είχαν, τουλάχιστον κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας, αρνητική επίπτωση στη φοροδοτική ικανότητα των κοινοτήτων καταγωγής, κάποιες από τις οποίες έλαβαν μέτρα για να περιορίσουν τη μετανάστευση. Έτσι, η συνέλευση της κοινότητας της Σύρου αποφάσισε την 21η Φεβρουαρίου 1723 ότι το ποσό του φόρου που αναλογούσε στους μετανάστες, υπάρχοντες και μελλοντικούς, θα πληρωνόταν από τους συγγενείς τους. Η καταληκτική φράση του συγκεκριμένου εγγράφου αποτυπώνει με τον πιο εύγλωττο τρόπο την αγωνία της κοινότητας, να διατηρήσει τις μεταναστευτικές ροές, ελέγχοντας όμως τον όγκο τους, ώστε να εξασφαλιστεί η δυνατότητα απόδοσης της προκαθορισμένης φορολογικής υποχρέωσης, η οποία βάρυνε συλλογικά την κοινότητα: «*όποιοι είναι εκείνοι οπου ζηντέβγονται χωρίς ανάγκη, να πληρώνη και την τάνσα του ωσάν να ήτονε απάνω στον τόπο...*»²³. Στην προσπάθεια περιορισμού του όγκου της μετανάστευσης αποσκοπούσε και ο ορισμός από την κοινότητα της Κύθνου της επιστροφής του μετανάστη και της πληρωμής από αυτόν φόρου ως προϋποθέσεων για την κατοχή και διαχείριση ακίνητης περιουσίας στο νησί (Βάλληνας, 1882: 87).

Αρωγοί στην προσπάθεια της κοινότητας για διεύρυνση της φορολογικής βάσης έρχονταν πολύ συχνά οι γονείς των μεταναστών. Όπως αποκαλύπτει η μελέτη προικοσυμφώνων της Σύρου από τον 18ο αιώνα, οι γονείς των μεταναστών, με την υπόσχεση μελλοντικής μεταβίβασης ακόμα περισσότερων περιουσιακών στοιχείων, προσπαθούσαν να δελεάσουν τα παιδιά τους, ώστε αυτά να επιστρέψουν στο νησί και να αναλάβουν τη φροντίδα των ηλικιωμένων πλέον γονιών τους (Karachristos, 1998). Σε άλλες πάλι περιπτώσεις περιουσιακών μεταβιβάσεων, οι γονείς έθεταν ως προϋπόθεση για τη δυνατότητα των παιδιών τους να διαχειρίζονται ελεύθερα την περιουσία που τους είχαν μεταβιβάσει, την

22. Ιστορικό Αρχείο Δήμου Άνω Σύρου, Β' Κοινοτικά, Φάκελος 1, έγγραφο 4, 21.2.1723.

23. Ιστορικό Αρχείο Δήμου Άνω Σύρου, Β' Κοινοτικά, Φάκελος 1, έγγραφο 4, 21.2.1723.

επιστροφή των παιδιών στο νησί. Αυτό αναφέρεται στο ακόλουθο απόσπασμα από το προικοσύμφωνο της Βεντούρας, μιας συριακής μετανάστριας παντρεμένης στη Σμύρνη, το οποίο συντάχθηκε από τους γονείς της στη Σύρο, στις 2 Μαρτίου 1718. Μετά από την αναλυτική αναφορά της ακίνητης περιουσίας που μεταβιβάζουν στην κόρη τους, προσθέτουν και τον ακόλουθο όρο:

«Με τούτο όποτε καιρός έρχει η άνωθεν Βεντούρα εις τον τόπον και σταπιλαρισθή να είναι εδικά της. Να μην ημπορή από τη ξενιτιά να βάλη Πίτροπον, μόνε να τα τρώγουν οι γονοίν της, ώσποτε ευρίσκεται στη ξενιτιά η λεγόμενη Βεντούρα» (Δρακάκης, 1967: 338).

Προς την κατεύθυνση της διατήρησης και ενίσχυσης των επαφών των μεταναστών με τους τόπους καταγωγής τους λειτουργούσαν και συμβολικές πρακτικές, όπως δωρεές εικόνων και άλλων αφιερωμάτων των μεταναστών σε ναούς της ιδιαίτερης πατρίδας τους καθώς και χρηματικές δωρεές, πρακτικές που εξέφραζαν, εκτός των άλλων, και τις σχέσεις εξουσίας που διαμορφώνονταν μεταξύ των μεταναστών και της κοινότητας καταγωγής. Ως παραδείγματα τέτοιων δωρεών αναφέρουμε τα αφιερώματα βουτσάδων με καταγωγή από τη Νάξο σε πολλές εκκλησίες του νησιού, αλλά και την ίδρυση της σχολής του Αγίου Ελευθερίου στο Σαγκρί, το 1816, με δικά τους επίσης κεφάλαια (Κεφαλληνιάδης, 1988: 275· Σφυρόερας, 1963: 165-167). Στην Κύθνο η ίδια πρακτική μαρτυρείται από επιγραφές σε εικόνες καθώς και σε κτήρια από τις αρχές του 17ου αιώνα και εξής (Σφυρόερας, 1963: 169). Τέλος, δεν θα πρέπει να διαφύγει της προσοχής μας ο ναός του Αγίου Χαράλαμπος στον Μυλοπόταμο Κυθήρων, ο οποίος χτίστηκε εξ ολοκλήρου με δωρεές των Μυλοποταμιτών της Σμύρνης. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ένας πληροφορητής:

«Η εκκλησία λέγεται Άγιος Χαράλαμπος. Έχει γίνει από τους, με τα λεφτά των στη Σμύρνη Μυλοποταμιτών που ήτανε μία κοινότητα η οποία ενημερούσε πάρα πολύ. Ήταν πρωτεργάτης ένας, Φωτεινοί, μια οικογένεια Φωτεινόν, ο οποίος είχε χρηματίσει και πρύτανης και ήτανε καθηγητής πανεπιστημίου, δερματολογίας, και διευθυντής του νοσοκομείου Συγγρού, ο Γεώργιος Φωτεινός, και μετά ο Παναγιώτης Φωτεινός και τελείωσε η οικογένεια αυτή. Ναι είχανε μαούνες αυτοί, πρωτεργ[άτες]. Ναι η κοινότητα, λοιπόν, αυτή έστειλε τα πάντα εδώ και μάλιστα τα πάντα έχουνε 'ρθει από τη Σμύρνη, όπως είδατε. Ο επιτάφιος, ο οποίος είναι ένα, δεν υπάρχει, είναι τρεις έχουνε γίνει κατά την παράδοση από ένα Αρμένιο τεχνίτη, ας πούμε. Τα βλέπετε, τα αναστά[...], τα λάβαρα, ευαγγέλια, τα πάντα έχουνε 'ρθει από τη Σμύρνη, ας πούμε. Να, όπως

είδατε εδώ, εικόνες τις οποίες εφιλοτέχνησαν, κέντησαν, ας πούμε, οι κοπέλες οι οποίες ήταν στη Σμύρνη τότε, πριν το '22»²⁴.

Κάποτε μάλιστα η προσπάθεια αποτροπής πιθανών νέων μεταναστεύσεων, ή τουλάχιστον η προσπάθεια νουθεσίας των επίδοξων μεταναστών, διενεργούνταν και μέσω των εικόνων, εξαιτίας της γνωστής «διδασκτικής» δύναμής τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, το οποίο αποτυπώνει και τις αντιλήψεις της εποχής σχετικά με τη μετανάστευση νέων γυναικών και τις «ηθικές βλάβες» που αυτή μπορούσε να επιφέρει, είναι μία τοιχογραφία αποτρεπτικού χαρακτήρα που βρισκόταν στον ναό της μονής των Ταξιαρχών στη Σέριφο. Σε αυτή απεικονίζονταν «αι βάσανοι των γυναικών, αίτινες απήρχοντο εις την ξένην ως υπηρέτριαι και τροφοί» (Ευαγγελίδης, 1909: 100-101). Με βάση τη λογική του Peter Burke (2003: 169-170), θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η τοιχογραφία, η οποία δυστυχώς δεν σώζεται σήμερα, επιχειρούσε να κατασκευάσει μια αρνητικά φορτισμένη στερεοτυπική εικόνα του Άλλου εντός του Ίδιου Πολιτισμού, γεγονός που, όσον αφορά την επικοινωνιακή της λειτουργία, την καθιστά μια πολεμική εικόνα. Ουσιαστικά, αποτελεί μια ακόμα μαρτυρία της αμφίθυμης διάθεσης που οι κοινωνίες των νησιών του Αιγαίου ανέπτυξαν απέναντι στη μετανάστευση προς τα δυτικά μικρασιατικά παράλια. Το γεγονός ότι τη συναντάμε μέσα σε ένα ναό δεν είναι τυχαίο, αφού, εκείνη τουλάχιστον την περίοδο, ο έλεγχος της ηθικής συμπεριφοράς στο πλαίσιο της καθημερινής ζωής εντάσσεται στο πεδίο της θρησκείας²⁵.

Τέλος, καθοριστικό ρόλο για τη διατήρηση και ενίσχυση των επαφών των μεταναστών, τόσο μεταξύ τους όσο και με τους τόπους καταγωγής τους έπαιξε η συλλογική οργάνωση. Δύο πολύ χαρακτηριστικές περιπτώσεις είναι η «εν Σμύρνη Κυθηραϊκή Αδελφότης»²⁶ που ιδρύθηκε στη Σμύρνη στις αρχές του 19ου αιώνα και απευθυνόταν στους Κυθήριους όχι μόνο της πόλης αλλά και της ευρύτερης περιοχής (Μαμώνη, 1985: 99-100· Μιχαλακάκη, 2013: 41-44, 311-325· Πετρόχειλος, 1940: 114-115), και η Φιλόπτωχος Αδελφότητα Ναζλίου που απευθυνόταν στους μετανάστες από την Τήλο (Κουτελάκης, 1986-87: 270-

24. Κ.Α., χρο. 5106, σ. 331 (Κύθηρα, συλλ. Μιχαήλ Βαρλάς και Ιωάννης Καραχρήστος, 2012).

25. Ανάλογα παραδείγματα συναντώνται και σε θρησκευτικές πραγματείες από τη Δυτική Ευρώπη των Πρώιμων Νέων Χρόνων όπου οι μετανάστες, και συγκεκριμένα οι πλανόδιοι έμποροι, παρουσιάζονται ως διαβολικές φιγούρες που ενσαρκώνουν τους κάθε λογής πειρασμούς (Fontaine, 2000: 348).

26. Το 1886 ο σύλλογος μετονομάστηκε σε «Κυθηραϊκή Αδελφότης Παναγία Μυρτυδιώτισσα» (Μιχαλακάκη, 2013: 42).

273)²⁷. Στη Σμύρνη ιδρύθηκαν και άλλες αδελφότητες μεταναστών από περιοχές του Αιγαίου και του ηπειρωτικού ελλαδικού χώρου. Πιο συγκεκριμένα, η «Αγία Μαρκέλλα» από τους Χιώτες της Σμύρνης, η «Αδελφότης Κρητών» και η «Αδελφότης Μακεδόνων» με έτος ίδρυσης το 1885, η «Αδελφότης των Σαμίων» με έτος ίδρυσης το 1886, η «Αδελφότης Εκατονταπυλιανή» που ιδρύεται από τους Παριανούς της Σμύρνης το 1894, η «Λεσβιακή Αγαθοεργός Αδελφότης» με έτος ίδρυσης το 1902 και ο «Σύνδεσμος Ηπειρωτών» με έτος ίδρυσης το 1922. Γνωρίζουμε, επίσης, ότι στη Σμύρνη στη δεύτερη δεκαετία του 20ού αιώνα λειτουργούσαν η «Τηνιακή Αδελφότης» και η «Θρακική Ένωσις» (Μαμώνη, 1985: 99-104). Πέρα από τις όποιες επιμέρους διαφορές, κοινός σκοπός όλων των προαναφερθέντων σωματείων των αποδήμων ήταν η σύσφιξη των σχέσεων και η αλληλοβοήθεια μεταξύ των μελών τους, η διατήρηση της μνήμης του τόπου καταγωγής και η προσφορά βοήθειας σε αυτόν και, τέλος, η προσφορά δωρεών σε ιδρύματα που λειτουργούσαν στη Σμύρνη. Αν οι παραπάνω σκοποί εντάσσονται στο παραδοσιακό πλαίσιο λειτουργίας των συγκεκριμένων αδελφοτήτων γενικότερα, και εκτός Σμύρνης, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι το 1907 η Κυθηραϊκή Αδελφότητα διοργάνωσε εκδρομή από τη Σμύρνη στα Κύθηρα. Πρόκειται για μια νεότερη πρακτική, την οποία, μάλιστα, ανακοίνωσε μέσω του τοπικού Έθνους²⁸. Χαρακτηριστικές για τη σημασία που τα μέλη της αδελφότητας απέδιδαν στη συγκεκριμένη εκδρομή είναι οι δηλώσεις του προέδρου της, Δ. Στάη, κατά τη διάρκεια πανηγυρικού εορτασμού που οργανώθηκε στη Μονή Μυρτιδίων στα Κύθηρα με την ευκαιρία της επίσκεψης των Κυθηρίων της Σμύρνης:

«... ο πρόεδρος της κ. Δ. Ι. Στάης εγερθείς ηυχαρίστησεν εκ μέρους των μελών της Αδελφότητος και εν γένει της εν Σμύρνη Κυθηραϊκής παροικίας την επιτροπήν και πάντας τους κατοίκους της Νήσου, διά την ένθερμον δεξίωσιν και τας πολλές περιποιήσεις, ευχηθείς όπως εις το μέλλον καθιερωθώσιν αι εκδρομαί αύται, αίτινες και το θρησκευτικόν αίσθημα αναπτύσσουν και την προς την πατρίδα αγάπην και τους συγγενικούς δεσμούς διατηρούν»²⁹.

27. Για μια ανάλογη λειτουργία των συλλόγων μεταναστών σε διαφορετικό ωστόσο ιστορικό και πολιτισμικό πλαίσιο, βλ. Versteegh (2000).

28. Εφ. Αμάλθεια, 17/30 Απριλίου 1907, αρ. 8976, σ. 2. Βλ. επίσης Karachristos και Warlas (2008: 384) και Μιχαλακάκη (2013: 44).

29. Η εκδρομή της Αδελφότητος εις τα Κύθηρα (Εντυπώσεις ενός παρευρεθέντος), στο Διονύσιος Αλβανάκης, *Κυθηραϊκή Επετηρίς: Ετήσιον Κυθηραϊκόν Ημερολόγιον Ιστορικόν, Στατιστικόν, Θρησκευτικόν, Κοινωνικόν κτλ., Έτος Α΄*, Κύθηρα, 1909, 82.

Συζήτηση - Συμπεράσματα

Η ύπαρξη των αμφίδρομων πληθυσμιακών μετακινήσεων για τις οποίες έγινε λόγος πιο πάνω, αναδεικνύει για άλλη μια φορά τόσο τον ρόλο του Αιγαίου ως γέφυρας ανάμεσα σε δύο στεριές όσο και τον πολλαπλό ρόλο των νησιών του, τα οποία ως τμήματα αυτής της γέφυρας λειτούργησαν είτε ως ενδιάμεσοι σταθμοί στην πορεία των ανθρώπων από τον ηπειρωτικό ελλαδικό χώρο προς τη Μικρά Ασία και αντίστροφα είτε ως τελικοί χώροι εγκατάστασης μεταναστών και προσφύγων είτε, τέλος, ως τροφοδότες πληθυσμιακών εκροών που κατευθύνθηκαν προς τη Μικρά Ασία. Τελικά, το Αιγαίο, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, δραματίισε σημαντικό ρόλο στην ιστορία της περιοχής για μια μεγάλη χρονική περίοδο, παρά τις σημαντικές μεταβολές τόσο του πολιτικού χάρτη όσο και των πολιτικών συσχετισμών στην περιοχή. Το γεγονός αυτό δείχνει ότι οι ανάγκες που επιβάλλονται από τον χώρο και τις διαμορφωμένες πολιτισμικές πρακτικές κάποτε δείχνουν να υπερνικούν τους περιορισμούς που επιβάλλει η εκάστοτε πολιτική συγκυρία. Τα δραματικά γεγονότα του 1922 και ο ερχομός των Μικρασιατών προσφύγων στην Ελλάδα φαινομενικά έθεσαν τέλος σε μεταναστευτικές πρακτικές αιώνων. Όμως, ο θαλάσσιος δρόμος του Αιγαίου συνέχισε να είναι ενεργός, έστω και όχι τόσο συχνά και, οπωσδήποτε, όχι πια με την ίδια ευκολία όπως παλαιότερα. Μέσω, λοιπόν, του Αιγαίου και της Τουρκίας επιχειρούσαν να φτάσουν στη Μέση Ανατολή Έλληνες αντιστασιακοί κατά τη διάρκεια της Κατοχής, ενώ μέσω της Τουρκίας και του Αιγαίου μεταφέρεται στις μέρες μας μεγάλο μέρος των προσφύγων και των οικονομικών μεταναστών, από τις χώρες της Ασίας προς την Ελλάδα και κατ' επέκταση προς την Ευρωπαϊκή Ένωση.

Συνοψίζοντας, συμπεραίνουμε ότι, με εξαίρεση τις προσφυγικές μετακινήσεις, οι υπόλοιπες μεταναστεύσεις ήταν ενταγμένες στις κανονικότητες που ρύθμιζαν τη ζωή των ανθρώπων και τη λειτουργία των τοπικών κοινωνιών. Αν και δεν διαθέτουμε επαρκή δημογραφικά δεδομένα που θα μας επέτρεπαν μια εμπειριστατωμένη διερεύνηση της ηλικίας των μεταναστών, όλες οι ενδείξεις που έχουμε στη διάθεσή μας υποδεικνύουν ότι, με εξαίρεση τις προσφυγικές μετακινήσεις, το μεγαλύτερο μέρος των ανθρώπων που μετακινούνταν προς τις δυτικές μικρασιατικές ακτές ήταν νέοι, και πιθανότατα άγαμοι, τουλάχιστον τη χρονική στιγμή του πρώτου τους ταξιδιού προς τα εκεί.

Τα κίνητρα ποικίλουν κατά περίπτωση και συνδέονται με την άσκηση εμπορικών δραστηριοτήτων, την ανάγκη για εξειδικευμένους τεχνίτες, τη ζήτηση εργατικών χεριών για τη γεωργία αλλά και για τη βιομηχανία των αναπτυσσόμενων αστικών κέντρων των δυτικών μικρασιατικών παραλίων, καθώς και για υπηρέτριες και τροφούς, και, τέλος, την ανάγκη προσπορισμού συμπληρω-

ματικών εισοδημάτων. Στα παραπάνω θα πρέπει να συνυπολογιστούν και κάποιοι παράγοντες που διευκόλυναν ή ενίσχυαν τις πληθυσμιακές μετακινήσεις. Αναφερόμαστε στην ανάγκη δημογραφικής ελάφρυνσης των νησιωτικών κοινοτήτων, στην ευκολία πρόσβασης από και μέσω του Αιγαίου στα δυτικά μικρασιατικά παράλια, αλλά και σε θρησκευτικούς, πολιτικούς και πολιτισμικούς παράγοντες.

Από τη στιγμή που οι μεταναστεύσεις αυτές είχαν ενταχθεί στη συλλογική εμπειρία των τοπικών κοινωνιών, αναπτύχθηκε μια σειρά πρακτικών που στόχευαν στον έλεγχο των αρνητικών συνεπειών της σε ατομικό, οικογενειακό και κοινοτικό επίπεδο. Προς αυτή την κατεύθυνση λειτούργησαν τα μεταναστευτικά δίκτυα, οι γονείς των μεταναστών οι οποίοι προσπαθούσαν να αξιοποιήσουν προς όφελός τους τις σχετικές δυνατότητες που τους προσέφερε το κληρονομικό σύστημα, οι τοπικές κοινότητες με τις αποφάσεις τους, οι σύλλογοι των μεταναστών και, τέλος, συμβολικές πρακτικές, όπως τα αφιερώματα και οι δωρεές των μεταναστών σε ιδρύματα της ιδιαίτερης πατρίδας τους.

Η συνολική εξέταση των μεταναστευτικών κινήσεων από έναν συγκεκριμένο χώρο στη μακρά διάρκεια οδήγησε στην εξαγωγή συμπερασμάτων που αφορούν την ερμηνευτική δυνατότητα πιο παραδοσιακών, αυστηρά διχοτομικών ταξινόμικών σχημάτων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα που συνδέεται με τη διάκριση μεταξύ «ηθελημένων» και «αναγκαστικών» μετακινήσεων αποτελούν οι μετακινήσεις που ακολούθησαν τον Α΄ Ρωσοτουρκικό Πόλεμο. Πέρα από το γεγονός ότι σε όλες τις μεταναστεύσεις υπάρχει ένας βαθμός καταναγκασμού, οι συγκεκριμένες μετακινήσεις ξεκίνησαν ως προσφυγικές, σταδιακά όμως, λόγω της μεγάλης χρονικής τους διάρκειας και της ύπαρξης προηγούμενων μετακινήσεων από τον ίδιο χώρο προς τα δυτικά μικρασιατικά παράλια, εντάχθηκαν σταδιακά στις ατομικές και οικογενειακές στρατηγικές των κατοίκων. Για κάποιους, δηλαδή, κατέληξαν να γίνουν επιλογή, όπως φαίνεται ξεκάθαρα από το απόσπασμα της επιστολής του Γρηγορίου Ε΄ που παρουσιάστηκε παραπάνω. Επίσης, το γεγονός ότι πολλές μονιμότερες εγκαταστάσεις ακολούθησαν μετά από έναν αριθμό διαδοχικών περιοδικών μεταναστεύσεων ενός ατόμου προς στην ίδια περιοχή, σχετικοποιεί και την ερμηνευτική αξία της αυστηρής διάκρισης μεταξύ μόνιμων και εποχικών-περιοδικών μετακινήσεων. Προς την ίδια κατεύθυνση συνηγορεί και το γεγονός ότι πολλοί μετανάστες διατηρούσαν στενές επαφές με τους τόπους καταγωγής τους, όπου άλλωστε συνέχιζαν να διαμένουν μέλη της οικογένειάς τους, και κάποιοι, μάλιστα, επέστρεφαν εκεί ανά τακτά χρονικά διαστήματα. Δεν θα αποτελούσε υπερβολή ο ισχυρισμός ότι κατ' αυτόν τον τρόπο οι περίοδοι κινητικότητας και σταθερότητας εναλλάσσονταν πολλές φορές κατά τη διάρκεια της ατομικής πορείας ζωής των μεταναστών, ενώ οι

τόποι καταγωγής και οι τόποι εγκατάστασής τους λειτουργούσαν ως σταθερά σημεία αναφοράς γύρω από τα οποία οι μετανάστες οργάνωσαν τη ζωή τους και δόμησαν τις ταυτότητές τους. Έτσι, τελικά, αν ψάχνουμε για μία ταυτότητα που να περιλαμβάνει τις πολλαπλές ταυτότητες που συνδέονται με τους τόπους καταγωγής και εγκατάστασης των υποκειμένων που μελετάμε, θα υποστηρίζαμε με σιγουριά ότι πρόκειται για αυτή του μετανάστη. Εξάλλου, όπως έχει επισημανθεί και αλλού, οι μετανάστες και οι πρόσφυγες συχνά ζουν «ανάμεσα» στην κουλτούρα του τόπου προέλευσης και εκείνη του τόπου εγκατάστασής τους, επειδή «αποτελούν οριακές κατηγορίες με μόνιμο χαρακτήρα, καθώς η κοινωνική δομή αδυνατεί ή αρνείται να τις ταξινομήσει σε μια σταθερή ‘κατάσταση’» (Δαλκαβούκης, 2015: 15-16). Αυτή η «κατάσταση οριακότητας» διήρκεσε, μέχρι που τα τραγικά γεγονότα του 1922 δημιούργησαν μια νέα ισχυρή ταυτότητα που φαινομενικά ήρθε να αμβλύνει τις επιμέρους διαφορές μεταξύ των Μικρασιατών, αυτή του πρόσφυγα. Έτσι, οι Μικρασιάτες, ως πρόσφυγες πια, βρέθηκαν ουσιαστικά αναγκασμένοι να ζήσουν σε ένα νέο «ανάμεσα».

Βιβλιογραφία

- Ανδριότης, Ν. (1998), *«Το μικρό ταξίδι»: Αφιξη και εγκατάσταση των Μικρασιατών προσφύγων στις Οινούσσες*, Αθήνα: Ναυτικό Μουσείο Οινουσσών.
- Αναγνωστοπούλου, Σ. (1997), *Μικρά Ασία, 19ος αι. - 1919. Οι Ελληνορθόδοξες κοινότητες: Από το Μιλλέτ των Ρωμιών στο Ελληνικό Έθνος*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Αναστασιάδης, Γ. (1961), Ιστορίας επανάληψης, *Μικρασιατικά Χρονικά*, 9, 116-127.
- Βακαλόπουλος, Α. (1939), *Πρόσφυγες και προσφυγικόν ζήτημα κατά την Επανάστασιν του 1821*, Θεσσαλονίκη.
- Βάλληγδας, Α. (1882), *Κυθνιακά ήτοι της νήσου Κύθνου χωρογραφία και ιστορία μετά του βίου των συγχρόνων Κυθνίων εν ω ήθη και έθη και γλώσσα και γένη κλπ.*, Ερμούπολις.
- Βαρδαμίδης, Ευ. (1948), *Ιστορία της νήσου Μεγίστης (Καστελλόριζου)*, Αλεξάνδρεια.
- Βαρλάς, Μ. και Καραχρήστος, Ι. (2009), Μνήμη της καταγωγής και τοπική ταυτότητα των απογόνων των Κυθνηρίων της Σμύρνης, στο *Η' Διεθνές Πανιώνιο Συνέδριο, Κύθηρα, 21-25 Μαΐου 2006, Πρακτικά, Τόμος III Ιστορία*, Κύθηρα: Εταιρεία Κυθηραϊκών Μελετών, 128-138.
- Γεωργαντόπουλος, Επ. (1889), *Τηνιακά ήτοι αρχαία και νεωτέρα γεωγραφία και ιστορία της νήσου Τήνου*, Αθήνα.
- Γριτσόπουλος, Τ. (1965), Τα χρόνια της αρχιερατείας του Γρηγορίου Ε' εις Σμύρνην: Συμβολή εις την ιστορίαν της Σμύρνης κατά τον ΙΗ' αιώνα, *Μικρασιατικά Χρονικά*, 12, 369-402.
- Γριτσόπουλος, Τ. (1967), *Τα Ορλωφικά: Η εν Πελοποννήσω επανάστασις του 1770 και τα επακόλουθά αυτής*, Αθήνα.
- Δαλκαβούκης, Β. (2015), *Γράφοντας ανάμεσα: Εθνογραφικές δοκιμές με αφορμή το Ζαγόρι*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.

- Διαμαντόπουλος, Α. (1938), Ο εν Μικρά Ασία ελληνικός πολιτισμός, *Μικρασιατικά Χρονικά*, 1, 3-34.
- Δρακάκης, Α. (1967), «Η Σύρος επί τουρκοκρατίας: Η δικαιοσύνη και το δίκαιον», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*, 6, 63-492.
- Ευαγγελίδης, Τ. (1909), *Η νήσος Σέριφος και αι περί αυτήν νησίδες*, Αθήνα.
- Ζαφειρίου, Ν. (1955), Η δημοσιονομία της ηγεμονίας της Σάμου, *Αρχείον Σάμου*, 4, 127-168.
- Ζέη, Ε. (1994), Ο γάμος, ο θάνατος και η ακίνητη περιουσία στην Πάρο τον 18ο αιώνα: Πρώτες προσεγγίσεις, *Τα Ιστορικά*, 20, 53-70.
- Η τριακοπενταετής δράσις του Μικρασιατικού συλλόγου «Ανατολή»*, (1925), Αθήνα: Τύποις Κορωνοαίου Δεναζιά.
- Καμηλάκης, Π. (1998), Συντεχνίες και επαγγέλματα στη Σύμωρνη πριν από τα μέσα του 19ου αιώνα, με βάση αρχαιακές κυρίως πηγές, *Μικρασιατικά Χρονικά*, 20, 185-195 .
- Καραμπλιάς, Ι. (1949), *Ιστορία των Κυδωνιών: Από της ιδρύσεως των μέχρι της αποκαταστάσεως των προσφύγων εις το ελεύθερον ελληνικόν κράτος*, Αθήνα: Τυπ. Γερ. Σ. Χρήστου και Υιός.
- Καραράς, Ν. (1962), *Ο Μπουτζάς: Το λουλουδένιο χωριό της Σμύρνης: Η ιστορία του - η ζωή του*, Αθήνα: Ένωση Σμυρναίων.
- Καραχρήστος, Ι. (2004), Μετανάστευση Συριακών στην Κωνσταντινούπολη (1759-1819), στο Αστέριος Αργυρίου (επ.), *Η Ελλάδα των νησιών από τη φραγκοκρατία ως σήμερα: Πρακτικά του Β' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών. Ρέθυμνο, 10-12 Μαΐου 2002*, Αθήνα, τόμ. 2, 161-171.
- Καραχρήστος, Ι. (2013), Η καταστροφή του Αϊβαλιού, το 1821, στο δημοτικό τραγούδι και σε έργα τοπικών λογίων: Αφηγήσεις και συλλογική μνήμη, στο *Λαϊκός πολιτισμός και έντεχνος λόγος (ποίηση – πεζογραφία – θέατρο)*, Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Αθήνα, 8-12 Δεκεμβρίου 2010, [Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, αρ. 30], Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, τόμ. Α', 607-624.
- Καραχρήστος, Ι. (2016), Μετανάστευση από Καππαδοκία και Πισιδία προς τη Σμύρνη, 18ος αιώνας - 1922: Μεταναστευτικές στρατηγικές και πρακτικές διαχείρισης της μεταναστευτικής εμπειρίας, στο Καραχρήστος, Ι. και Ποτηρόπουλος, Π. (επιμ.), Σμύρνη: Η ανάπτυξη μιας μητρόπολης της Ανατολικής Μεσογείου (17ος αι. - 1922), Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Ψηφιδός, 20-23 Σεπτεμβρίου 2012, Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, αρ. 32, Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών και Φιλοπρόοδος Όμιλος Ψηφιδός, 151-165.
- Κατραμόπουλος, Γ. (1994), *Πώς να σε ξεχάσω Σμύρνη αγαπημένη*, Αθήνα: Εκδόσεις Ωκεανίδα.
- Κερεσετζή, Α. (1981), *Αϊβαλί (1832-1922): Αναμνήσεις από το ανέκδοτο τετράδιο του ιατρού Ιωάννου Κερεσετζή*, Αθήνα: χ.ε.
- Κεφαλληνιάδης, Ν (1988), Μικρασιατικά τραγούδια που τραγουδήθηκαν στη Νάξο, *Μικρασιατικά Χρονικά* 18, 275-294.
- Κλεάνθης, Φ. (1995), Το γλωσσικό ιδίωμα των Αλατσάτων, *Μικρασιατικά Χρονικά* 19, 183-262.
- Κοντογιάννης, Π. (1903), *Οι Έλληνες κατά τον πρώτον επί Αικατερίνης Β' ρωσοτουρκικόν πόλεμον (1768-1774)*, Αθήνα: Π. Δ. Σακελλαρίου.

- Κουτελάκης, Χ. (1986-87), Παρουσία Τηλίων στη Μικρά Ασία: Φιλόπρωχη αδελφότητα Ναζλίου, *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 6, 269-285.
- Λιάκος, Α. (1993), *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα: Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος.
- Μαμώνη, Κ. (1981), Πελοποννήσιοι στη Μ. Ασία, στο *Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών: Πάτρα, 25-31 Μαΐου 1980*, Αθήνα, 209-224.
- Μαμώνη, Κ. (1985), Σωματειακή οργάνωση του ελληνισμού στη Μικρά Ασία: Β΄ Σύλλογοι Ιωνίας, *Δελτίο Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, 28, 54-166.
- Μαντούβαλος, Ι. (2012), «Τὸ ἑλληνικὸν σχολεῖον εἶναι τὸ μόνον μέσον τῆς προκοπῆς καὶ μαθήσεως τῶν Νέων, εἰς τὰ ἑλληνικὰ γράμματα»: Πτυχές της εκπαιδευτικής ζωής της ελληνοβλαχικής κοινότητας του Miskolc (τέλη 18ου-αρχές 19ου αι.), *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά*, 10, 103-128.
- Μηλιώρης, Ν. (1939), Βουρλά και Βουρλιώτες, *Μικρασιατικά Χρονικά*, 2, 421-447.
- Μηλιώρης, Ν. (1957), *Τα Βουρλά της Μικράς Ασίας, Μέρος Α΄, Ιστορικά*, Αθήνα.
- Μιχαλακάκη, Κ. (2013), *Κυθηραϊκή μετανάστευση και σωματειακή οργάνωση: Σμύρνη, Αλεξάνδρεια και Αττική*, Πειραιάς: Εκδόσεις Σταμούλη.
- Μουτάφης, Γ. (1992), Διοίκηση και φορολογία στη Σάμο στις αρχές της Ηγεμονίας, στο *Αντιπελάργηση, τιμητικός τόμος για το Νικόλαο Α. Δημητρίου*, Αθήνα, 139-170.
- Μουτάφης, Γ. (1993), Σάμιοι υπήκοοι και επιστάσεις στη Μ. Ασία κατά την ηγεμονική περίοδο, *Σαμιακές Μελέτες*, 1, 143-178.
- Παπαχριστοδούλου, Χρ. Ι. (1994), *Ιστορία της Ρόδου από τους προϊστορικούς χρόνους έως την ενσωμάτωσή της Δωδεκανήσου (1948)*, Αθήνα: Δήμος Ρόδου/ Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών Δωδεκανήσου.
- Παπαδόπουλος, Γ. και Αγγελόπουλος Γ. (1866) (επιμ.), *Τα κατά τον αοίδιμον πρωταθλητήν του ιεροῦ των Ἑλλήνων αγώνος, τον πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως Γρηγόριον τον Ε΄, τομ., Β΄*, Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο.
- Πετρόχειλος, Μ. (1940), *Ιστορία της νήσου Κυθέρων*, Αθήνα.
- Σαβοριανάκης, Π. (2000), Οικογένεια και γαμήλιες πρακτικές στο νοτιοανατολικό Αιγαίο: η Κως στο 18ο και 19ο αιώνα, *Μνήμων* 22, 31-68.
- Σαβοριανάκης, Π. (χ.χ.), Νησιωτικές κοινωνίες στο Αιγαίο. Η περίπτωση των Ελλήνων της Ρόδου και της Κω (18ος-19ος αιώνας), Αθήνα: Τροχαλία, Δήμος Ρόδου.
- Σακελλαρίου, Μ. (1978), *Η Πελοπόννησος κατά την δευτέραν τουρκοκρατίαν*, Αθήνα: Ερμής.
- Σακκάρης, Γ. (1920), *Ιστορία των Κυδωνίων*, Αθήνα: Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων.
- Σταματογιαννοπούλου, Μ. (1994), Μακράν κοίτης και τραπέζης: Οι συζυγικές συγκρούσεις στη Λέσβο του 1900, *Μνήμων* 16, 107-138.
- Σφυρόερας, Β. 1963, Μεταναστεύσεις και εποικισμοί Κυκλαδιτών εις Σμύρνην κατά την τουρκοκρατίαν, *Μικρασιατικά Χρονικά*, 10, 164-199.
- Τραυλός, Ι. και Κόκκου, Α. (1980), *Ερμούπολη: Η δημιουργία μιας νέας πόλης στις αρχές του 19ου αιώνα*, Αθήνα: Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος.
- Φλωράκης, Α. (1998), Τηνιακοί μαρμαρογλύπτες στη Σμύρνη, *Μικρασιατικά Χρονικά*, 20, 261-310.
- Φραγκάκη-Syrett, E. (1995), *Οι Χιώτες έμποροι στις διεθνείς συναλλαγές 1750-1850*, Αθήνα: Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος.

- Χατζήμπεης, Σ. (1961), Η Κρήνη (Τσεσμές) και η περιοχή της, Μέρος Α', *Μικρασιατικά Χρονικά*, 9, 227-245.
- Χατζήμπεης, Σ. (1965), Η Κρήνη (Τσεσμές) και η περιοχή της, Μέρος Β', *Μικρασιατικά Χρονικά*, 12, 207-230.
- Χατζηφώτης, Ι. (1982), *Ο λαϊκός πολιτισμός του Καστελλόριζου*, Αθήνα.
- Χιέταλα, Τ. (χ.χ.), Προσφυγιά στην Ερμούπολη: Ξεφυλλίζοντας το μητρώο προσφύγων Σύρου, στο Λούκος, Χ., *Η πόλη στους νεότερους χρόνους*, διαθέσιμο στο <http://cities.ims.forth.gr/docs/RefugeeArrivals.Hermoupolis.pdf>
- Arrizabalaga, M.-P. (2005), Basque Women and urban Migration in the 19th Century, *The History of the Family*, 10, 99-117.
- Bras, H. (2003), Maids to the City: Migration Patterns of female domestic Servants from the Province of Zeeland, the Netherlands (1850-1950), *The History of the Family*, 8, 217-246.
- Burke, P. (2003), *Αυτοψία: Οι χρήσεις των εικόνων ως ιστορικών μαρτυριών*, μτφρ. Αντρέας Ανδρέου, Αθήνα: Μεταίχιμο (1η έκδοση Λονδίνο 2001).
- Çağlar, A. (2013), Locating Migrant Hometown Ties in Time and Space: Locality as a blind Spot of Migration Scholarship, *Historische Anthropologie: Kultur, Gesellschaft, Alltag*, 21, 26-42.
- Duroux, R. (2001), The temporary Migration of Males and the Power of Females in a Stem-Family Society: The Case of 19th-Century Auvergne, *The History of the Family*, 6, 33-49.
- Faruqi, S. (1984), *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Faruqi, S. (1998), Migration into Eighteenth-Century "Greater Istanbul" as reflected in the Kadi Registers of Eyüp, *Turcica*, 30, 163-185.
- Fontaine, L. (1998), Migration and Work in the Alps (17th-18th Centuries): Family Strategies, Kinship, and Clientelism, *The History of the Family*, 3, 351-369.
- Fontaine, L. (2000), Selbstdarstellungen und Gruppenportraits: Die sozialen Identitäten der Wanderhändler, *Historische Anthropologie: Kultur, Gesellschaft, Alltag*, 8, 344-357.
- Goffman, D. (1999), Izmir: From village to colonial city, στο Eldem, E., Goffman, D. και Masters, B., *The Ottoman City between East and West: Aleppo, Izmir, and Istanbul*, Cambridge: Cambridge University Press, 79-134.
- Hareven, T. (1982), *Family Time and industrial Time: The Relationship between the Family and Work in a New England industrial Community*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Hionidou, V. (2005), Domestic service on three Greek islands in the later 19th and early 20th centuries, *The History of the Family*, 10, 473-489.
- Hionidou, V. (2016), From Modernity to Tradition: Households on Kythera in the Early Nineteenth Century, στο Sovič, S., Thane, P. και Viazzo, P.P. (επιμ.), *The History of Families and Households: Comparative European Dimensions*, Leiden: Brill, 47-68.
- Karachristos, I. (1998), *Familie, Verwandtschaft, Heirat und Eigentumübertragungen: Das Beispiel der griechischen Insel Syros 1750-1820*, Ανέκδοτη Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Βιέννης, Βιέννη.

- Karachristos, I. και Warlas, M. (2008), Immigrants in Smyrna – Refugees in Greece: Subsequent transformations of identity among the Kytherian Migrants, στο Stassinopoulou, M. και Zelepos, I. (επιμ.), *Griechische Kultur in Südosteuropa in der Neuzeit. Beiträge zum Symposium in memoriam Gunnar Hering*, (Wien 16.-18. Dezember 2004), [Byzantina et Neograeca Vindobonensia, vol. XXVI], Wien: Verlag der Österreichische Akademie der Wissenschaften, 375-386.
- Kasdagli, A. (1999), *Land and Marriage Settlements in the Aegean*, Venice: Hellenic Institute of Byzantine and Post-Byzantine Studies.
- Katsiardi-Hering, O. και Stassinopoulou, M. (2011), The Long 18th Century of Greek Commerce in the Habsburg Empire: Social Careers, στο Heppner, H. e.a. (eds.), *Social Change in the Habsburg Monarchy*, (The 18th century and the Habsburg Monarchy. International Series, 3), Bochum: Dieter Winkler Verlag, 190-213.
- Katsiardi-Hering, O. (2012), Southeastern European Migrant Groups between the Ottoman and the Habsburg Empires: Multilateral Social and Cultural transfers from the Eighteenth to the Early Nineteenth Centuries, στο Heppner, H. και Posch, E. (επιμ.), *Encounters in Europe's Southeast: The Habsburg Empire and the Orthodox World in the Eighteenth and Nineteenth Centuries*, Bochum: Dieter Winkler Verlag, 135-162.
- Kok, J. (1997), Youth Labor Migration and its Family Setting: The Netherlands 1850-1940, *The History of the Family*, 2, 507-526.
- Kok, J. (2004), Choices and Constraints in the Migration of Families: The central Netherlands, 1850-1940, *The History of the Family* 9, 137-158.
- Lucassen, J. και Lucassen, L. (επιμ.) (1997), *Migration, Migration History, History: Old Paradigms and new Perspectives*, Bern-Berlin-Frankfurt a.M.-New York-Paris-Wien: Peter Lang.
- Mitterauer, M. (1986), *Sozialgeschichte der Jugend*, Frankfurt a. M.: Suhrkamp Verlag.
- Moch, L.P. (1992), *Moving Europeans: Migration in Western Europe since 1650*, Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.
- Rogaly, B. (2015), Disrupting Migration Stories: Reading Life Histories through the Lens of Mobility and Fixity, *Environment and Planning D: Society and Space*, 33, 528-544. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: doi: 10.1068/d13171p
- Slot, B.J. (1982), *Archipelagus Turbatus: Les Cyclades entre colonisation latine et occupation ottomane c. 1500-1718*, (Publications de l'Institut historique-archéologique néerlandais de Stamboul, 51), Leiden: Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut te Istanbul.
- Sogner, S. και van Lottum, J. (2007), An Immigrant Community? Norwegian Sailors and their Wives in 17th-Century Amsterdam, *The History of the Family*, 12, 153-168.
- Terzibaşoğlu, Y. (2001), Landlord, Refugees and Nomads: Struggles for Land around Nineteenth Century Ayvalık, *New Perspectives on Turkey*, 24, 51-82.
- Versteegh, P. (2000), The Ties that bind: The Role of Family and Ethnic Networks in the Settlement of Polish Migrants in Pennsylvania, 1890-1940, *The History of the Family*, 5(1), 111-148.
- Wegge, S. (2008), Network Strategies of nineteenth Century Hesse-Cassel Emigrants, *The History of the Family*, 13, 296-314.

SUMMARY

IOANNIS KARACHRISTOS

Crossing the Aegean: Migration Flows from the Aegean Islands and mainland Greece towards the western Coast of Anatolia (18th century-1922)

Migration flows from the Aegean islands and mainland Greece, with particular intensity mainly from the 18th century to the early 20th century, resulted to a significant increase of the Greek-speaking population on the west coast of Anatolia. At the same time occurred also refugee movements mainly in the opposite direction as a result of war turbulences. The existence of such bidirectional movements highlights the role of the Aegean as a bridge between two lands, as well as the multiple roles of its islands, which, as parts of this bridge, operated either as stepping stones on the path of people from mainland Greece to Anatolia and vice versa, or as spaces for the settlement of immigrants and refugees or, finally, as feeders of population outflows that were directed to Anatolia. The study of these migration flows is based on recent theoretical approaches that emphasize the agency of migrants, thus focusing on the study of the migrants' personal life course, their personal and family strategies and the migratory networks. Finally, the potential impact of the organization of space, as well as of economic, cultural and political factors is also taken into account.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ